

פחד בצל תותחיה של סוריה: קיבוצי הספר ומשטר הרגשות הישראלי

אורית רוזין

מבוא

בתקרית גבול שהתפתחה בין ישראל לסוריה ב־7 באפריל 1967 הופעל באופן חריג חיל האוויר הישראלי. בקרב שהתלקח הפילו טייסי צה"ל שישה מטוסי מיג סוריים. במהלך אותה תקרית הפגיו הצבא הסורי כמה מיישובי הספר הסמוכים לגבול. היישוב שספג את ההפגזה הכבדה ביותר היה קיבוץ גדות. בישיבת מרכז מפא"י, שהתקיימה ב־20 באפריל 1967, אמר אליעזר שושני, שעמד אז בראש ברית התנועה הקיבוצית:

אני חושש שעוד מצויים היום בארץ כאלה שלדידם מה שקרה בצפון זה היה הפלת ששה המינים, ונעלם מהם הסמוך לכך [...] מה שהיה שם בקיבוצי הספר, ביחוד בגדות [...] אני מקוה [...] ודאי פה לפחות אין ויכוח שהישובים על יד הספר מיותרים. אפשר לשמוע את זה ב'הארץ' [...] ישוב שישנו בספר הנהו מצודה צבאית ולא אחרת. קל וחומר כשהוא מופגז ומופצץ מפקידה לפקידה [...] מה קורה [...] שהחיילים הם ילדים או נשים, זהו הצבא היושב במצודה זו [...] אי־אפשר שאנשים אלה לא יבחינו בהזדהות אתם. זה הדבר היחיד שאפשר לתת להם. והנה בענין זה של הזדהות יש התלבטות קשה [...] יש גלי אהדה [...] זאת אינה הזדהות. מלים טובות אינן יפות לעניין זה, מפני שאחרי שאלה חוזרים משם, כל המזדהים למיניהם, הם נשארים על יד הריסות ביתם, הם והילדים!

מילותיו אלו של שושני מרימות את המסך מעל דרמה גדולה שהתרחשה בתרבות הישראלית בת הזמן. באותה העת היו לוחמי צה"ל (במקרה זה טייסיו המנצחים) אלו שלכדו את

* אני מודה לאיתן רום, עוזר המחקר שלי, על רוחב אופקיו, מסירותו וחריצותו. יעל דר שלחה לי פרקים מספר שטרם נדפס ואילת הראל־שלו שלחה לי מאמר טרם פרסומו, ועל כך אני מודה להן. תודה מעומק הלב לחנה יבלונקה, לאריה כוכבי ולגדי בן־עזר על הערותיהם להרצאה שהיתה בסיס לכתיבת המאמר. מחקר זה נעשה בתמיכתה של הקרן הלאומית למדע (688/15).

1 ארכיון מפלגת העבודה (להלן: אמ"ע), 1967-92, 2-23, 20.4.1967, עמ' 55-56.

ההזדהות הרגשית של הציבור ולא הקיבוצים המופגזים.² זאת אף שבעינינו ובעיני חבריו למפלגה (כך הוא מקווה) חלקם של מי שיושבים על הקרקע, מגנים עליה ומטפחים אותה, לא נופל מזה של צה"ל. שושני אמפתי לסבלם של חברי הקיבוצים שביתם הופצץ וער לצרכים הרגשיים שלהם, והוא חרד מפני שינוי הערכים שהוא מזהה בחברה הישראלית. מדבריו ניתן להבין, שאף על פי שהקיבוצים זכו לגלי אהדה ולתשומת לב ציבורית רחבה, ההון התרבותי של קיבוצי הספר (ושל התנועה הקיבוצית בכלל) נשחק, זאת גם אם עדיין לא חלה ירידה בהון החברתי שעמד לרשותם – מערכת הקשרים הפוליטית והמוסדית שלהם.³ גרוע מכך, באותה עת נשמע קולו הביקורתי של עיתון הארץ, הכופר (בהסתמך על דוח מבקר המדינה) במידת התועלת שהניבה ההשקעה הכלכלית בטיפול הנח"ל, שתואר במאמר המערכת כחיל שנועד להשלים באופן זמני את ההידלדלות הדמוגרפית בקיבוצים – על חשבון תרומתה הצפויה של אוכלוסייה עירונית משכילה זו לצה"ל בכלל ולשדרות הקצונה שלו בפרט.⁴

במאמר זה, הודן בתקופה שבין מלחמת סיני ומלחמת ששת הימים, אבחן את חשיפתם של החברים בקיבוצי הספר הסמוכים לגבול עם סוריה לסכנה, ואתמקד ברגשי הפחד שחשיפה זו עוררה ובאופני ההתמודדות עמם, על רקע שינוי הערכים שעליו הצביע שושני. מצבי סכנה מעוררים שורה של רגשות ותחושות: פחד, חוסר אונים, זעם ואף תאוות נקם.⁵ עם זאת הפחד הוא רגש ראשוני ומכונן, ותפקידו בעיצוב פניה של הקהילה והחברה המודרנית מרכזי, כפי שמוכיחים שפע המחקרים בנושא.⁶ משום כך, במסגרת מצומצמת זו אני מבקשת להתמקד דווקא בו.

2 הקיבוצניקים עצמם מילאו את שורות יחידות העילית בשיעור העולה על חלקם באוכלוסייה. ראו: הנרי ניר, רק שבייל כבשו רגלי: תולדות התנועה הקיבוצית, מוסד ביאליק, הקיבוץ המאוחד ומכון בן-גוריון, ירושלים 2008, עמ' 471-472. ראו גם: אפרת זקבן, 'מיתוס יחידה 101 ועיצוב הזיכרון הציבורי בחברה הישראלית', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשע"ג, עמ' 108, 116-118, 128-131.

3 Pierre Bourdieu, 'The Forms of Capital', in: Imre Szeman & Timothy Kaposy (eds.), *Cultural Theory: An Anthology*, Wiley-Blackwell, Malden, MA 2011, pp. 81-93. ראו גם: יגיל לוי ויואב פלד, 'השבר שלא היה: הסוציולוגיה הישראלית בראי מלחמת ששת הימים', תיאוריה וביקורת, 3 (1993), עמ' 123-124; שמואל נח אייזנשטדט, החברה הישראלית בתמורותיה, מאנגס, ירושלים תשמ"ט, עמ' 252-253.

4 'מיום ליום – הנח"ל כבעיה', הארץ, 20.4.1967; אמ"ע, 2-23-1967-92, 20.4.1967, עמ' 57-58.

5 ראו למשל ארכיון צה"ל (להלן: א"צ), 535/2004/873, דוח דעתו של החייל, גדוד 890, 5.1.1959, שם, 535/2004/955, דוח דעתו של החייל, גדוד 890, 25.2.1960, בה"ד 1, 27.2.1960. מאמר זה הוא חלק מפרויקט רחב שבמסגרתו אעסוק גם ברגשות נגזרים אלו.

6 ראו למשל: Peter N. Stearns, *American Fear: The Causes and Consequences of High Anxiety*, Routledge, New York & London 2006; Zigmunt Bauman, *Liquid Fear*, Polity Press, Cambridge, MA 2006; Joanna Bourke, *Fear: A Cultural History*, Virago, Emeryville, CA 2006; Jan Plamper, 'Fear: Soldiers and Emotions in Early Twentieth-Century Russian Military Psychology', *Slavic Review*, 68, 2 (2009), pp. 259-283;

על אף תחושת הרגיעה שפשטה בציבור הישראלי לאחר מלחמת סיני, צ'לה של אי-הוודאות שהייתה כרוכה במלחמה הקרה לא הוסר, וכך גם החשש מפני התעצמותן הצבאית של ארצות ערב השכנות. החיכוך המתמיד בגבול הסורי נמשך ואף התעצם.⁷ תקריות גבול בין סוריה לישראל, לאורך גבולה של ישראל עם הגולן, נמשכו מאז נחתם הסכם שביתת הנשק בין שתי המדינות ביולי 1949. רוב החיכוכים בגזרה זו נבעו ממחלוקות על פירוש סעיפים בהסכם, שקבעו שהאזורים ממערב לגבול הבין-לאומי, שתפס הצבא הסורי במהלך המלחמה ופוננו בעקבות ההסכם, יהפכו לאזורים מפורזים. ישראל נהגה כאילו שטחים אלו נמצאים בריבונותה המלאה ומותר לה לפעול בהם כראות עיניה, למעט הכנסת כוחות צבא; ואילו הסורים סברו שגורלם הסופי של השטחים טרם נקבע, והם נתונים לשיפוטו העליון של מנגנון משקיפי האו"ם. עוד הניחו הסורים, שהסדרים לניהול האזור נקבעו כדי להשיב את מצב האזרחים בו לזה שהיה לפני המלחמה ומעבר לכך אין לעשות כל שינוי. משום כך התנגדו הסורים להקמתם של יישובים אזרחיים ישראליים חדשים בשטחים אלו.⁸ חלק מבעלי הקרקעות היו סורים וחלק ישראלים; איכרים ורועים משני הצדדים ביקשו לעשות שימוש בקרקעותיהם. שני הצדדים מימשו את הריבונות בשטחים המפורזים גם על ידי חריש או פעולות חקלאיות אחרות, שלעתים קרובות היו פוליטיות במהותן. מוקדים נוספים שהזינו את המתיחות בגבול זה היו יבוש החולה והסכסוך על מקורות המים. בסוף שנות החמישים חלה הסלמה ויישובי עמק הירדן נאלצו להיכנס לשגרת חיים של חזית פעילה: ילדים שהו ימים ולילות במקלטים, בנייני משק ובעלי-חיים נפגעו לעתים קרובות והעבודה בשדות היתה בחזקת סכנה. חיילים ואזרחים נפגעו לעתים קרובות. המצב החמיר עם סיום בנייתו של המוביל הארצי ב-1964 והמאמצים שעשו הסורים לאחר מכן להטות את מקורות הירדן. עליית משטר הבעת' בדמשק ב-1963 החריפה את הרטוריקה הסורית. החל בנובמבר 1964 אימצה גם ישראל מדיניות תקיפה יותר. החדירה הסובייטית לאזור, עליית הפלג השמאלי של הבעת' לשלטון בסוריה בפברואר 1966 ורצונו לזכות בלגיטימציה

Michael Laffan & Max Weiss (eds.), *Facing Fear: The History of an Emotion in Global Perspective*, Princeton University Press, Princeton, NJ 2012

7 ראו למשל: מרדכי בר-און, 'כי מצפון תיפתח הרעה: ביטחון ישראל בעשור השני 1957-1967', **גבולות עשנים: עיונים בתולדות מדינת ישראל 1948-1957**, המרכז למורשת בן-גוריון, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, ויד יצחק בן-צבי, קריית שדה בוקר 2001, עמ' 325-367. **דברי הכנסת**, 30, 6.5.1963, עמ' 1770-1778; שם, 41, 12.10.1964, עמ' 2-14; יוסף הלר, **ישראל והמלחמה הקרה: ממלחמת העצמאות למלחמת ששת הימים**, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, קריית שדה בוקר 2010, עמ' 218-219, 223, 264, 268-274, 275-279, 280, 282, 292, 305, 325, 354-356, 393, 415, 425, 439, 443-445, 461; בני מוריס, **קורבנות: תולדות הסכסוך הציוני-הערבי 1881-2001**, עם עובד, תל אביב 2006, עמ' 285-288.

8 בר-און, **גבולות עשנים**, עמ' 359; שמעון גולן, **גבול חם מלחמה קרה: התגבשות מדיניות הביטחון של ישראל 1949-1953**, משרד הביטחון, תל אביב 2000, עמ' 247; יגאל קיפניס, **ההר שהיה כמפלצת: הגולן בין סוריה וישראל**, מאגנס, ירושלים 2009, עמ' 45-46.

לשלטונו הובילו לרדיקליזציה נוספת. העימות התעצם גם בשל פעילות ארגון הפתח מגבול סוריה החל ב-1965 ובשל הקרבנות שפעילות זו גבתה בקרב אזרחים ישראלים.⁹ בשטח ישראל שימשו יישובי הצפון הסמוכים לגבול, רבים מהם קיבוצים, 'שק חבטות' שאליו התנקזה האלימות (או אלימות הנגד) הסורית והפלסטינית. חקלאים ישראלים שיצאו לעבד את שטחיהם (גם כאלה שלא היו במחלוקת) הותקפו.¹⁰ היישובים עצמם שימשו יעד לחדירה, מיקוש, ירי צלפים והפגזות.¹¹ המתיישבים שהתגוררו בסמיכות רבה לשטחים המפורזים שלחו לעתים כמה מאנשיהם לעבד את השטחים השנויים במחלוקת.¹² ישיבתם על הגבול בתנאים קשים ובייחוד החלק שנטלו חברי הקיבוצים באזור בפעילות החקלאית המדינית העניקו להם הילת חשיבות. המתיישבים לא היו רק קרבנות האלימות שהופנתה כלפיהם מצד ארגון הפתח ומצד סוריה; בעיניהם ובעיני חלק גדול מהממסד הפוליטי והביטחוני, יישוביהם לא נתפסו רק כיישובים אזרחיים אלא גם כפונקציה ביטחונית.¹³ חברי

- 9 תום שגב, 1967: והארץ שינתה את פניה, כתר, ירושלים, 2005, עמ' 209-217; משה שמש, 'המאבק הערבי על המים נגד ישראל 1959-1967', עיונים בתקומת ישראל, 7 (1997), עמ' 103-168; אבי שליין, 'דיאיון עם יצחק רבין', עיונים בתקומת ישראל, 8 (1998), עמ' 677-680; בראון, גבולות עשנים, עמ' 362-364; גולן, גבול חם מלחמה קרה, עמ' 262; איל זיסר, 'בין ישראל לסוריה - מלחמת ששת הימים ולאחריה', עיונים בתקומת ישראל, 8 (1998), עמ' 212-213, 219; קיפניס, ההר שהיה כמפלצת, עמ' 38-48. על מאבקים בשימושי הקרקע בין הצדדים והמאבק של ישראל בטענות האו"ם לסמכויות שיש בידיו, ראו למשל: ארכיון המדינה (להלן: א"מ), תרשומת ישיבות הממשלה, ג/12968, 31.1.1960, דברי דוד בן-גוריון, עמ' 25-27; שם, דברי הרמטכ"ל חיים לסקוב, עמ' 2-7; שם, 14.2.1960, עמ' 2-9; דברי הכנסת, 28, 1.2.1960, עמ' 498-499 (דברי דוד בן-גוריון); שם, 41, 6.1.1965, עמ' 848 (דברי לוי אשכול); שם, 43, 18.5.1965, עמ' 1873-1874 (דברי משה דיין); שם, 45, 17.5.1966, עמ' 1437 (דברי חבר הכנסת יוסף סרלין); שם, 45, 18.5.1966, עמ' 1467 (דברי לוי אשכול); שם, 23.5.1966, עמ' 1485-1486 (דברי חבר הכנסת זאב צור); ארכיון ב"ג, הספרייה, תיק 8947, 'The Prime Minister's Statement on the Syrian Border Incident', *The Israel Digest*, 3, 3 (5.2.1960); הדר, ישראל והמלחמה הקרה, עמ' 453, 458.
- 10 ראו: א"מ, 8164/1א, תרשומת ישיבות הממשלה, 9.4.1967, עמ' 2-3, 15.
- 11 ראו למשל: דברי הכנסת, 25, 10.12.1958, עמ' 520-521; שם, 45, 23.5.1966, עמ' 1478, דברי חבר הכנסת יצחק רפאל; ארכיון קיבוץ תל קציר (להלן: את"ק), עיתונות, 'חבלנים פוצצו מעבירי-מים ליד אידמית 3 מוקשים נגד רכב נתגלו בתל-קציר', מעריב, 16.1.1967.
- 12 ארכיון קיבוץ דן (להלן: אק"ד), עלון דן, 209, 6, 12.1.1962, עמ' 4-5. כשהיה צפוי עימות בעקבות העיבוד, היו נשלחים חיילים בלבוש אזרחי במקום בני המשקים. ראו: א"מ, 8164/1א, תרשומת ישיבות הממשלה, 9.4.1967, עמ' 3. גם הסורים הפעילו חיילים בלבוש אזרחי, ראו: קיפניס, ההר שהיה כמפלצת, עמ' 32.
- 13 חלק מהיישובים הוקמו למטרות מדיניות וביטחונית מלכתחילה. ראו: מאיר עמית, 'תפקיד ההתיישבות באבטחת הגבולות ובשמירת הריבונות ממלחמת העצמאות עד מלחמת ששת הימים', התיישבות וביטחון, 5 (1982), עמ' 104-108; את"ק, מסמכים שונים, אל מפקדת פיקוד הצפון / אגם, מאת סרן שלמה ריכמן, 30.4.1954. בתיק גם העתק תעודת ציון לשבח שהעניק הרמטכ"ל צבי צור לאזרחים על ביצוע חריש תחת אש, 5.11.1961. ראו גם אק"ד, עלון דן, 219, 16, 6.7.1962, עמ' 12; צבי מגן, 'תביעותיהם של יישובי-ספר', דבר, 9.11.1962.

הקיבוצים הללו הצטיירו, ביחוד בעיתוני תנועת העבודה, כמי שלוחמים על כל שעל של קרקע הלאום כחיילים בלי מדים.¹⁴ יישובי הספר כונו לעתים קרובות יישובי משלט.¹⁵ בשל חשיבותם המדינית של יישובים אלו טיפחו נציגי הממשלה, הסוכנות ורשויות הביטחון את יישובי הספר באזורים השניים במחלוקת. הם היו בקשר הדוק עם התושבים, ביקרו ביישובים ואף דאגו שתצלומי הביקורים יופצו בעיתונות. היישובים זכו להשקעה ניכרת של משאבים, שנועדו בין היתר לבניית תשתיות ומבנים עמידים, וכן לבניית מקלטים ותעלות מגן. ממון רב הושקע בפיצוי היישובים בגין נזקי האלימות.¹⁶

הקיבוצים שבהם אדון היו קשורים לתנועות קיבוציות שונות, ולכן חיי היום-יום שלהם לבשו אופי שונה. אני מעריכה עם זאת שהקשיים שעמם התמודדו היו דומים, ואלו הולידו פרקטיקות דומות לטיפול ברגשות. במאמר אבחין בין שני סוגים עיקריים של מקורות: א. פנימיים – היינו דיונים תוך-תנועתיים שנערכו במסגרות חשאיות וכן דיונים פנים-קהילתיים שבאו לידי ביטוי בעלוני הקיבוצים; ב. חיצוניים – כלומר האופן שבו הוצגו קיבוצי הספר בתקשורת הארצית. כפי שאפשר להניח מראש, בדיון הפנימי החשאי נחשפים צדדים הרואיים פחות של הקיבוץ; בעלוני הפנימיים יש מאמץ להידוק האידיאולוגיה והלכידות של הקיבוץ, ובעיתונות הארצית – אף ששיקפה מגוון עמדות פוליטיות – ניכר המאמץ לכוון ולחזק את הסולידריות של קהילת הלאום. עם זאת כל המקורות מאפשרים לחלץ מתוכם גם את הקושי הרגשי, את תחושות הפחד ואת תחושות האשם לנוכח סבלם של הילדים. עוד הם חושפים את המנגנונים שנועדו להתגבר על כל אלו. המקורות שבהם אעסוק דנים ברגשות באופן קיבוצי, במילים אחרות, מקורות אלו חושפים רגש שבני הזמן מניחים שהוא משותף לרבים, והרגשות נידונים אגב חשיפתם למבט המפקח והמפרש של קבוצה מסוימת – של

14 מגן, שם. לחברי קיבוץ תל קציר לא היו די אדמות כדי להתפרנס מהן והם נתמכו בידי הסוכנות היהודית. ראו: את"ק, עיתונות, דוד שלי, 'אדם ונוף בארץ', אמר, 14.2.1967.

15 ראו עוד, למשל: את"ק, עיתונות, דבורה הירשפלד, 'תל-קציר: דריכות שלאחר הסערה', דבר הפועלת, מאי 1967.

16 ארכיון קיבוץ גדות (להלן: אק"ג), על גדות, 21.2.1958, עמ' 2. דרישות למתן סיוע וקובלנות על סיוע לא מספק רווחו. ראו לדוגמה ארכיון יד טבנקין (להלן: אי"ט), 2-27/37/8, אל משטרת ישראל מאת קיבוץ גדות, 7.4.1958; ראו גם הארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ), S92/494, אל יהודה רבינוביץ, הסוכנות היהודית מאת גדות [חסר תאריך]; שם, 19-6/338/13, לכבוד י' סלמן, מנהל מס רכוש וקרן פיצויים מאת תל קציר, 21.2.1963; אצ"מ, S92/495, אל חבל הצפון מאת ח' חפץ, אזור טבריה, 13.5.1958; וכן שם, אל ח' חפץ מאת גדות, 4.7.1958; שם, S92/472, אל מר א' אכר – מדור הביטחון מאת בר-יוסף משה, תת-חבל הגליל, 12.12.1958. על מתן סיוע ראו: אק"ג, בט 1 שוטף, 3-1960-1971, אל השר ישראל גלילי מאת מזכירות גדות, 27.7.1966; שם, אל ראש הממשלה ושר הביטחון מאת חברות וחברי גדות, 25.7.1967; אצ"מ, S92/454, אל מר סתוי, חבל הצפון מאת אברהם אכר, המדור לביטחון, 3.6.1958; שם, S92/485, 'דו"ח מצבי של אביוזי בטחון' [חסר תאריך]. על הסדרת מנגנון לפיצוי כספי ראו: דברי הכנסת, 27, 4.8.1959, עמ' 2892-2894.

ארגון, של חברי הקיבוץ או של הציבור הרחב.¹⁷ לא אדון כאן ביומנים ובמכתבים אישיים.¹⁸

מאמר זה הוא חלק מפרויקט רחב שעניינו משטר הרגשות הישראלי. המושג 'משטר רגשות' (Emotional Regime), שטבע ויליאם רדי (Reddy),¹⁹ מניח שמשטר פוליטי מסוים מכונן מערכת של רגשות נורמטיביים, המאשררים באמצעות טקסים רשמיים ופרקטיקות המבטאים ומנחילים רגשות אלו. במאמר קודם, שעסק בהתמודדות עם סכנת ההסתננות ביישובים הכפריים (בעיקר בגבול ירדן ומצרים), הראיתי שבשנות החמישים נועד משטר הרגשות של האליטות החברתיות – כלומר מי שהחזיקו במוסרות המדינה והסוכנות היהודית ושהיו מעורבות בהתיישבות בספר ובהגנה על הגבולות (ובראש ובראשונה אני מכוונת לעילית של תנועת העבודה) – להבנות בקרב קהילה זו, ובאמצעותה גם בקרב קהילת הלאום כולה, עמידות בפני רגשי הפחד.²⁰ משטר זה נבנה בראשיתו על תרבות היישוב ועל סמלי העמידה האיתנה של אזרחים בריטים וסובייטים במלחמת העולם השנייה.²¹ במאמר זה אני מבקשת לבחון את איתנותן של קהילות הספר הקיבוציות הסמוכות לגבול עם סוריה, ולבדוק האם בחלוף הזמן חלו שינויים באידאולוגיה ובפרקטיקות של משטר הרגשות.

ארלי ראסל הוכשילד (Russle Hochschild) טענה כבר ב-1979 שרגשות מנוהלים על ידי נורמות חברתיות. לדבריה אידאולוגיה איננה רק שורה של תפיסות קוגניטיביות, אלא היא מכילה מידע פרשני על אודות רגשות וכן הוראות באשר לרגשות רצויים ובלתי רצויים בסיטואציות שונות.²² היסטוריונים של רגשות ביקשו לבדוק את האופן המובחן שבו דווחו רגשות בתקופות שונות ורגשי הפחד היו לנושא מרכזי במחקר הסוציו-היסטורי

Joanna Bourke, 'Fear and Anxiety: Writing about Emotion in Modern History', *History Workshop Journal*, 55 (2003), pp. 117, 124

18 יומנים כאלה עשויים לבטא, יותר מהמקורות האחרים, את המתח בין רגשות היחיד ובין הנורמות של הקבוצה, ראו למשל: צפריה שחם, 'אימהות כואבת בחשאי: יומני גידול ילדים של נשות הדור הראשון בקיבוצים', בתוך: סילביה פוגל-ביזאוי ורחל שרעבי (עורכות), *בין הפרטי לציבורי: נשים בקיבוץ ובמושב*, יד טבנקין, רמת אפעל 2013, עמ' 19-52.

19 William M. Reddy, *The Navigation of Feeling: A Framework for the History of Emotions*, Cambridge University Press, Cambridge 2001, p. 129. See also: Jan Plamper, 'The History of Emotions: An Interview with William Reddy, Barbara Rosenwein, and Peter Sterns', *History and Theory* 49 (May 2010), pp. 243-244

20 Orit Rozin, 'Infiltration and the Making of Israel's Emotional Regime in the State's Early Years', *Middle Eastern Studies* (published online, 23.2.2016)

21 נורית כהן-לוינובסקי, *פליטים יהודים במלחמת העצמאות*, עם עובד והמכון לחקר הציונות וישראל, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2014, עמ' 219-223. כבריטניה התכונה המועדפת היתה סטואיות 'בריטית', ראו: Susan R. Grayzel, *At Home and Under Fire: Air Raids and Culture in Britain from the Great War to the Blitz*, Cambridge University Press, New York 2012, pp. 85-87, 90-91, 96

22 Arlie Russle Hochschild, 'Emotion Work, Feeling Rules, and Social Structure', *American Journal of Sociology*, 85, 3 (1979), pp. 566-567

בכלל ובחקר המדינה המודרנית בפרט.²³ ברברה רוזנוויין (Rosenwein) טוענת שאמנם יש להביא בחשבון את הבסיס הביולוגי של הרגשות, ועם זאת ניתן לקבוע שרגשותיהם של בני תקופה מסוימת מעוצבים בידי התרבות.²⁴ היא מציעה לבחון את רגשותיהם של בני התקופה באמצעות מעקב אחר מה שהיא מכנה 'קהילות רגשיות', כלומר משפחה, יישוב או יחידה צבאית. במסגרת מחקר הרגשות יש לחשוף מבנים של רגשות, ולגלות מה אותן קהילות ויחידים המרכיבים אותן מחשיבים כרגשות מזיקים להם (ומעדיפים להסתירם), ומה הם הרגשות שהם מעריכים או שבהם הם מזלזלים, או שמהם הם סבורים שיש להתעלם; וכן מה הן הדרכים הנאותות או הלא נאותות להבעת רגשות בקהילה מסוימת. רוזנוויין אף מצביעה על היתכנותה של קהילה גדולה מדומיינת – קהילת הלאום.²⁵ לטענתה, דיון ברגשות משמש בני תקופה מסוימת לא רק כדי לכונן את הנורמות הקבוצתיות אלא גם כדי לקטלג (ולמעשה כדי לכונן גבולות) בין קהילה אחת לאחרת.²⁶ בהתבסס על תובנותיה, אראה שיכולת העמידה של קיבוצי הספר באתגרים הפיזיים והרגשיים מובנית באידאולוגיה ובפרקטיקות שגיבשו קהילות אלו, וכן שאופני ההתמודדות עם הפחד קשורים במבנה החברתי השיתופי.²⁷ בה בעת יכולת העמידה של קהילות אלו היתה תלויה גם בערכיה של הקהילה הגדולה – האומה – ובמעמדן של קהילות אלו בתוך חברת הלאום.

קודם שאעבור לגוף המאמר אעיר עוד שתי הערות מקדימות. ראשית, ההתמקדות ברגש הפחד ובפרקטיקות שפותחו כדי להתמודד עמו חושפת את אחורי הקלעים של חוויית הספר הישראלית במבט אמפתי. בלעדי האמפטיה אי אפשר להתחקות אחר רגשותיהם של מושאי המחקר. עם זאת אין בדיון בסבלם של האזרחים כדי להצדיק או לשלול את מדיניות הביטחון של ישראל או את מידת אחריותה של ישראל לתקריות הגבול. מחקר זה עניינו במציאות הרגשית הסובייקטיבית כפי שהיא משתקפת ומתעצבת בכלי שיח שונים. שנית, בחרתי לדון כאן רק בקיבוצי הספר ולא בקהילות ספר אחרות (מושבים, יישובים עירוניים או היאחזויות נח"ל). מפני שאני מבקשת לבחון את הקשר שבין עמידות לרגשי פחד ובין מעמד חברתי והון תרבותי בשעה של תמורות תרבותיות. וכן מפני שאני מתמקדת ביישובים שהיו חשופים לעצמה גבוהה במיוחד של אלימות וחכו על כן לבלוטות תקשורתית.²⁸

23 Peter N. Stearns, 'Fear and Contemporary History: A Review Essay', *Journal of Social History*, 40, 2 (2006), pp. 477-484

24 Barbara Rosenwein, 'Problems and Methods in the History of Emotions', *Passions in Context*, I (1/2010), p. 10, www.passionsincontext.de/uploads/media/01_Rosenwein.pdf. See also: Niko Besnier, 'The Politics of Emotion in Nukulaelae Gossip', in: A. Russell James et al. (eds.), *Everyday Conceptions of Emotion: An Introduction to the Psychology, Anthropology, and Linguistics of Emotion*, Kluwer Academic Press Publishers, Dordrecht 1995, p. 236

Rosenwein, *ibid.*, p. 11

Ibid., pp. 12-19

27 לצד המבנה החברתי השיתופי קיים גם המבנה הפיזי התואם. ראו: עמית (לעיל הערה 13), עמ' 104-108.

Rozin (above note 20)

דימויים מחיי הסֶפֶר: בנייתה של תמונת הנוף הרגשית בעיתונות

כתבים שהגיעו לסקר את קיבוצי הספר הסמוכים לגבול הסורי תיארו בכתבותיהם את המראות והקולות שראו סביבם והרחיבו בייחוד בתיאור הנוף האנושי. סופר הארץ סיפר שהשוטר שפגש בנקודת הביקורת הסמוכה לקיבוץ תל קציר בישר לו כי 'הכול שקט'. ואכן בהגיעו למקום ציין הכתב שהרעש החזק ביותר שנשמע בקיבוץ מגיע מלול התרנגולות. תחושותיהם של כמה מן הקיבוצניקים הצעירים, שרק יומיים קודם לכן חוו הפגזה כבדה, עמדו במוקד הכתבה. המתוחות מוסתרת, קובע הכתב, 'מתחת למעטה של עליצות וה"עסקים כרגיל"'. הם עוסקים בחקלאות אבל גם בחפירת שוחות מגן ובפריסת רשתות הסוואה. בליל שבת חגגו את כניסת השבת בשירה אדירה, שהדיה ודאי הגיעו גם לאוזני הסורים. לאחר ארוחת הצהריים 'נשמע מטוס – הכל יצאו החוצה להתבונן בו ושאלו: "שלנו, או שלהם?"'²⁹. אחד המאפיינים של חיי הקיבוץ הוא אפוא המעבר התכוף בין שקט לרעש, בין קולות המצויים בשליטת הקיבוצניקים והישראלים בכלל ובין קולות המצויים בשליטת האויב. הקול, יש לזכור, מהווה גם הוא חלק מתפיסת המרחב והריבונות.³⁰ הכתב מציג את הקסם שמהלך עליו יופיו הפסטורלי של המקום, ובצדו את הפחד שבכל רגע היופי הזה עלול להיטמא בדם. ההתגברות של חברי הקיבוץ על החרדה והסכנה באה לידי ביטוי בהקטנת האיום ובהפגנת חוסן – במקרה שלפנינו על ידי שירה בשעת קבלת השבת. הכתב מציג לראות בשירה מסר של התרסה. אני נוטה להעריך שהשירה נועדה לייצר את הקול של הקבוצה, ולכונן מרחב קולי-ריבוני, והיא שימשה גם מעין טקס התגברות של הקבוצה. משעה שתכפו המתקפות התפתח סגנון דיווח על הקיבוץ המותקף, שרווחו בו תיאורי מעבר מהשקט והפסטורליה אל המתח והדם, וחזרה אל השקט והארוחה הטובה והמנחמת.³¹ השקט, המגולם בקרקור התרנגולות, מבטיח לכאורה שלושה ואולי אף שעמום, ובה בעת הוא מהווה גם מרחב-זמן שבו נאגר המתח לקראת הבאות. תיאור השקט נועד אפוא לציין רובדי משמעות שונים. השקט איננו (או איננו רק) חזרה למצב שבו מי שעמדו תחת מתקפה מתכנסים לתוך העצמי ה'רגיל' ואל שגרת העשייה שלהם. כפי שנגלה בהמשך, הם עסוקים בעיבוד האירועים שחוו בגופם, אירועים ששינו את המרחב שסביבם, וכן בהכנה לבאות – למשל, התכוננות לתנועה מהירה אל המחסה.³² על אף אורח החיים

29 א' רות, 'בתל-קציר שליך אל-חמה', הארץ, 8.4.1951. בשל בעיות של זכויות יוצרים התצלומים המתוארים אינם מצורפים למאמר.

30 לדיון על קול כמרחב ועל מאבקי שליטה בהקשריו ראו: ארנון גולן ומעוז עזריהו, 'רעש ועיצובו של מרחב עירוני מתפתח: תל-אביב 1926-1940, עיונים בתקומת ישראל', 14 (2004), עמ' 73-96.

31 ראו למשל: צבי לביא, 'אש בגבול הסורי: לאחר תקרית הדמים שבה נהרג השוטר הדרוזי חזרו החיים בתל-קציר למסלולם הרגיל', מעריב, 25.12.1959; אפרים תלמי, 'ילדים בצל תותחים', דבר לילדים, לז', 29, 28.3.1966.

32 פטר סלוטרדייק, 'רעידת אוויר: על מקורות הטרור', אות, 4 (קיץ 2014), עמ' 234-241 (תרגמה טלי קונס); Peter Adey, 'Holding Still: The Private Life of an Air Raid', *Media and Culture*

הייחודי של הקיבוצים, שימת הלב לשקט איננה ייחודית להם; היא אפיינה למשל גם את תושבי לונדון המופצצת בתקופת מלחמת העולם השנייה.³³ המסר בדבר המעברים התכופים בין מתקפה לשקט הועבר גם באמצעות התצלומים שעיתרו את הכתבות.³⁴ כך, למשל, תמונות שצולמו בביקור של כתב דבר השבוע בתל קציר, לאחר הפגזה קשה, נועדו להציג את השלווה שלאחר ההפגזה. בתמונה אחת נראית אישה צעירה מביטה בחיך לעבר גבר המתח את ידיו אל עבר קורה מחוץ לצריף עץ. הכיתוב נועד לשמר את המתח שאינו ניכר בתצלום עצמו: 'רומנטיקה כרגיל... "מה הערב?" - קשה לענות, תלוי מה יעשו הם? [הסורים, א"ר]'. בתצלום אחר נראה זוג מטייל בחיק הטבע כשברקע נראים צריפי הקיבוץ והרי רמת הגולן ותחתיו מופיע הכיתוב: 'גם הטיולים נמשכים. היריות פסקו, לפחות לעת-עתה. אפשר לצאת ולשאף קצת אויר בשדות'.³⁵ בהעולם הזה נדפס תצלום ובו נראה חבר תל קציר נושא על ידיו את בתו הקטנה, המתרפקת על כתפו, בשעה שיצאו מן המקלט לשאוף אוויר צח, כפי שהעיד הכיתוב.³⁶ הכתבים (גם אלו שלא כתבו בביטאונים תנועת העבודה) הרבו לציין את חוסנם הרגשי של התושבים באזורים המופגזים. כתב מעריב מצטט מפיו של מזכיר קיבוץ תל קציר כי 'המוראל אצלנו גבוה מאוד. ובכלל - לא מתרגשים'. חברי הקיבוץ תוארו כנהנים להקשיב לרדיו המסדר כתבה על אודות ההפגזה בקיבוץ. אחרי השידור ביקשו לחגוג עם בקבוקי יין שנותרו מחתונה שנערכה בקיבוץ, אך החגיגה הועברה למקלט לאחר שהחלה הפגזה נוספת. 'הם ירדו אל הבונקרים להרטיב את הגרונות שפצחו בשירי הפלמ"ח - ולא חדלו עד שהאיר השחר'.³⁷ גם במקרה זה ניתן לשער שהשירה, כמו שתיית היין שלא היתה שגורה בתפריט הקיבוצי, נועדה להעניק מרווח נשימה ולסייע בהתמודדות הרגשית. בספטמבר 1962 ראיין כתב הארץ, זאב שיף, שני טרקטוריסטים מקיבוץ תל קציר עם ירידתם מהטרקטור המשוריין, לאחר שחרשו חלקת מריבה. שיף מבקש לחשוף בריאיון שהטרקטוריסטים מתפקדים היטב תחת אש אך אומץ לבם אינו ביטוי להיעדרו של פחד. נהפוך הוא, הטרקטוריסט הוותיק מבין השניים מדווח על 'הרגשה מזופפת', על מתח ועל כך שלבו הלים בחוזקה לנוכח הירי שפגע במושב הטרקטור בסמוך אליו. אך למחרת שב הטרקטוריסט לחרוש את החלקה. הטרקטוריסט הפגין בכך - ושיף מבקש לחלוק זאת עם קוראיו - יכולת לגבור על הפחד.³⁸

Journal, 12, 1 (2009), journal.media-culture.org.au/index.php/mcjournal/article/view/Article/112 (נצפה ב-3.10.2015).

Adey, *ibid.* 33

34 השפה החזותית נשמרה בחלקה לאורך זמן, לכן בחרתי להתייחס כאן גם לתצלומים מהתקופה שקדמה למלחמת סיני.

35 את"ק, עיתונות, מנחם תלמי, 'אש בתל קציר', דבר השבוע, 8.1.1953. צלם ה' קאופמן.

36 העולם הזה, 18.1.1967, עמ' 13. צלם לא ידוע.

37 את"ק, עיתונות, 'אלה הם אנשי תל-קציר', מעריב, 5.2.1960.

38 שם, 'מדוע יורים הסורים?', הארץ, 18.9.1962.

בכתבה אחרת במעריב מסופר שחברי תל קציר סובלים לעתים מחרדה אך שומרים על קור הרוח. מזכיר המשק מצטייר בכתבה כאדם בעל עצבי ברזל.³⁹ יואל ניר מהארץ חלק עם הקוראים את תחושותיו בנוגע להתקפה אחרת על הקיבוץ. הוא חווה עצבים מתוחים ואת 'צביטת הלב' המתלווה לירידה למקלטים. אך כאשר הוא מסרטט את דיוקנם של כמה מהגברים העובדים בשטחים החקלאיים – האבחנה שלו שונה: הגברים ששכבו במחסים שעתים 'מבטם קפוא, אדיש'.⁴⁰ הכתב מייחס אפוא חוויה אחרת לעצמו ולגברים המורגלים בכך וחסונים מפני הפחד (ולמעשה אולי חוו תחושות של פטליזם ורוגע ב־זמנית, כפי שדיווחו אזרחים בריטים שעה שהיו נתונים תחת מתקפות מן האוויר).⁴¹ ההבחנה בין החוויה של המבקר לחוויה של חבר הקיבוץ חשובה, מפני שכאן מסורטט למעשה קו גבול רגשי המצביע על ייחודה של קהילת הקיבוץ.

הכחשה גורפת של הפחד מופיעה במקורות אחרים.⁴² בריאיון לשבועון טיים טענו חברי גונן שאינם חשים פחד. אחד המרואיינים הסביר שהוא חש שהוא לא רק מגן על ריבונותה של המדינה אלא שיש לי סיפוק על שאני עושה את הדבר הנכון במקום הנכון.⁴³ הכחשת הפחד קשורה בתחושת הסיפוק, שעל אודותיה מעיד המרואיין. הסכנה מזוהה אפוא לא כגורם מערער אלא כגורם המכוון תחושה של משמעות קיומית.

באחדים מן התצלומים שנלוו לסקירות ביקשו צלמי העיתונות לא רק להעמיד מודלים של גבריות אלא גם לבטא הלכי רוח שלהבנתם שיקפו את מהותם הפנימית של הקיבוצניקים. ב־3 בפברואר 1960 נדפסה במעריב תמונה של אחד מחברי תל קציר. בתמונה נראה צעיר שזוף, משופם ויפה בלורית, לבוש בגופייה החושפת את גופו השרירי, על כתפו תלוי רובה וידו מחזיקה בכלי חקלאי (שאינו נראה בתצלום). מתחת לתמונה הופיע הכיתוב: 'יד אחת עושה במלאכה והשנייה מחזקת בשלח'.⁴⁴ בתצלום אחר, שנדפס בדבר השבוע, נראה פורטרט של גבר צעיר בכובע מצחייה ובפיו סיגריה, כף ידו השמאלית מחזיקה את הסיגריה. הכיתוב לתמונה: 'חבר משק הספר שעמד באש הסורים'.⁴⁵ הגברים בשני התצלומים האלה אינם מביטים אל הצלם אלא ממנו והלאה. הם מהווים מופת של גבריות, שמהותה היא שקט פנימי. התצלומים מעבירים את המסר, שהקיבוצניקים עושים בנחישות את 'המלאכה שיש לעשותה'. העישון (ביטוי לגבריות באותה תקופה) משקף רגע של מנוחה והרהור פנימי. הגבר חבוש הכובע משרד ביטחון עצמי. ידו האוחזת בסיגריה היא יד של איש אדמה. בכל הקשור לכיסוי התקשורת (ובייחוד החזותי) של הגברים באזורי הסכנה, קשה למצוא הבדלים בין העיתונות הפרטית ובין כלי הביטוי של תנועת העבודה.

39 שם, צבי לביא, 'תל-קציר: גם בחג-כוננות', מעריב, 5.2.1960.

40 שם, יואל ניר, 'בתל קציר חיים על קו הכוונת', הארץ, 12.4.1963.

41 Adey (above note 32); Bourke, *Fear*, pp. 228

42 את"ק, עיתונות, יוסף גיללי, 'כאלה הם צעירי תל-קציר', על המשמר, 23.10.1962.

43 שם, 'מי יאסוף את היבולים?', על המשמר, 29.5.1967.

44 שם, 'כבר היו ימים כאלה בתל-קציר', מעריב, 3.2.1960 (צלם לא ידוע).

45 שם, דבר השבוע, 8.1.1953. צלם לא ידוע (ככל הנראה ה' קאופמן).

גברים אלו מגלמים מודל המוכר עוד מתקופת היישוב, של איכר המגן על אדמתו – אדמת האומה.

כמו בתיאור המילולי, גם בתצלומים המודל הרגשי הראוי הוא של איפוק, וגישה זו מאפיינת את תרבות הקיבוץ בכללותה.⁴⁶ משטר הרגשות הישראלי פעל אם כן לעיצובה של אוכלוסיית ספר (גברית) המצניעה את רגשותיה. הציווי האידיאולוגי, שחייב שליטה ריבונית בשטח, היה כרוך בשליטה ברגשי הפחד או בהכשתם. פתרון אחר הוא הפיכת הסכנה למכוננת משמעות קיומית.

עלוני הקיבוצים – הפחד ופרקטיקות ההתמודדות עמו

בחלק זה אסקור בקצרה את הדיון ברגשי הפחד בעלוני הקיבוצים, ומתוכו אחלץ את הפרקטיקות שנועדו לסייע בהתמודדות עם המצוקה הרגשית.

הקטנה

בעלון של קיבוץ דן דווח על תקרית גבול שאירעה ב־24 ביוני 1962. לישראל היה חלק בהשתלשלות האירועים, מפני שחברי הקיבוץ שהיו בעלי תפקידים קרביים קיבלו הודעה מראש שעליהם לתפוס את עמדותיהם בשעה מסוימת. הקהילה הוזהרה שה'קונצרט' יחל בשעה 18:30.⁴⁷ השימוש במילה קונצרט, ולמעשה הדיווח כולו, טבועים בסימן מזעור של הפחד: בעלון מתוארות שתי בנות משק המתעלמות מחילופי האש ומתוארת השיחה שהתפתחה במקלט ועניינה הצגת תאטרון. בעלון נכתב עוד: 'האש הולכת ומתגברת, מאן דהו מנסה להבחין בין "שלגו" ו"שלהם"'.⁴⁸ השימוש בביטוי 'שלגו' מצביע על תחושת שייכות מובנת מאליה לקולקטיב הלאומי.⁴⁹ בסיכום הדיווח, שכולו נכתב בגוף ראשון רבים, מוסיף אחד החברים שימים כאלה הפכו לשגרה וכי ילדי הקיבוץ מורגלים בירידה למקלטים: 'כולנו התרגלנו והשלמנו עם מצב זה, כאילו כל זה שייך לנוף חיינו. אך תחת המסווה של שקט ושלוה שוררת בלב החרדה. חרדה המתחדשת והמחריפה ביתר שאת

46 שם, עמנואל אלנקוה, 'המתבן של תל־קציר עלה באש אך הטרקטור הוסיף לחרוש', ידיעות אחרונות, 15.10.1962. ראו גם גלי פלטי, 'הבעת רגשות, יחסי משפחה ומאבק מגדרי בעיני בוגרי קיבוץ', בתוך פוגל-ביזאוי ושרעבי (עורכות), בין הפרטי לציבורי, עמ' 353-354, 362-368.

47 אק"ד, עלון דן, 219, 16, 6.7.1962, עמ' 12-13.

48 שם.

49 Ayelet Harel-Shalev & Shir Daphna-Tekoah, 'Bringing Women's Voices Back In: Conducting Narrative Analysis in IR', *International Studies Review*, 18 (2016) (published online, 4.3.2016). ניתוח השיח להלן בכל הקשור לשמות הגוף נעשה בהשראתו של מאמר זה.

ביום כזה, ומוסיפה עוד חריץ וצללקת בגוף ובנפש'.⁵⁰ בניגוד גמור לחלק הראשון של הדיווח, המקטין את האיום, ובגילוי לב מפתיע, מעיד הכותב על כך שהלב (כלי שם הגוף – שלך, שלי, שלנו) סובל מחרדה. הלב שאליו הוא מרמז הוא לבם של כלל החברים. אך היעדרו של שם הגוף הוא ביטוי של הרחקה, המעיד שנחשף דבר-מה שקשה (וככל הנראה גם לא מקובל) לדבר עליו.⁵¹

תגובה מושהית

תקרית שהחלה בירי על פטרול ישראלי לאורך הגבול ליד מקורות הדרן, ב-13 בנובמבר 1964, התפתחה להתקפה על העמדות הישראליות ועל קיבוץ דן ומושב שאר ישוב וכן על הקיבוצים דפנה, שמיר וחולתה. קיבוץ דן ספג נזקים כבדים.⁵² התקרית הובילה לתגובה ישראלית חריפה שבה לקחו חלק כוחות רגליים ושריון, וכן הופעל חיל האוויר. לצה"ל היו שלושה הרוגים ושניים מחברי קיבוץ דן נפגעו. בקיבוץ נפגעו גם מבנים ובכלל זה בית ילדים, וכן שטחים חקלאיים ומכון החליבה.⁵³ בעלון של קיבוץ דן, שתיעד את התקרית, דווח: 'רק כאשר יצאנו מהמקלטים בתום ההפגזה, ולעינינו התגלה ההרס שהלך וגדל עם כל צעד ושעל, רק אז תפשונו לאמיתו את אשר עבר עלינו לפני שעה קלה. רק כאשר ראינו איך פגזים יכולים להוריד לטמיון תוך שעה "עבודת נמלים" של 25 שנה, אחזונו לראשונה הפחד והחרדה'.⁵⁴ מתיאור זה עולים שני עניינים חשובים: האחד – שהבנת מהות האירוע מתרחשת רק לאחר שרואים את תוצאותיו בעין, כלומר שהבנה זו קשורה בחוש הראייה; והשני – שההודאה בפחד לגיטימית רק לאחר שנסתיימה ההפגזה, כלומר לאחר שהרגשות הקשים שוב אינם מסכנים את התפקוד הראוי תחת אש. לאחר שחלפה הסכנה משתחרר מעט הרסן, הבולם את התחושות הפנימיות, וחברי הקיבוץ יכולים לתת לעצמם דין וחשבון על רגשותיהם ולקרוא להם בשם.

חזרה על העיקרים האידאולוגיים

מחברי העלון מגיחים שהחברים, שהיו חשופים לחוויה המטלטלת, חווים את הזמן שלאחר המתקפה באורח דומה. בתחושתם, האירוע רק העצים את הקשרים בתוך

50 אק"ד, עלון דן, 16, 219, 6.7.1962, עמ' 12-13.

51 לדיון בקשיי המשגה והביטוי של הפחד ראו למשל: S. J. Rachman, *Fear and Courage*, W. H. Freeman & Company, New York 1990, pp. 2-3.

52 התקרית ב-13.11.1964, שבה הופגז קיבוץ דן קשות, היתה תוצאתה של יזמה ישראלית. ראו: הלר, ישראל והמלחמה הקרה, עמ' 424; קיפניס, ההר שהיה כמפלצת, עמ' 45-48.

53 'במהלומת-נגד אווירית השמיד צה"ל מוצבים סוריים שהפגזו ישובים אזרחיים', דבר, 15.11.1964; אק"ד, עלון דן, 17, 264, חנוכה תשכ"ה, עמ' 13.

54 שם, עמ' 3.

הקבוצה.⁵⁵ הם מעלים לדיון את המחשבות שליוו את החברים בשוך האירוע, 'על מה שוחחו חברי דן בערב זה? מי יידע הרהורי ליבם?'.⁵⁶ תהייה זו משקפת את התנועה של הכותב פנימה אל מחשבותיו שלו וגם החוצה אל הקבוצה. לכאורה הדיון בהרהורים הפנימיים משקף רגע של מנוחה, אלא שנראה שמדובר במנוחה טורדנית שבה מתרחש תהליך של עיבוד.⁵⁷ המחשבות שעורכי העלון משערים שחברי הקיבוץ חשבו נחלקות למחשבות רצויות ולמחשבות בלתי-רצויות: 'אפשר שנסו לסכם לעצמם דרך ארוכה מאז, עדי ערב זה. אפשר שחשבו רק על המחר, לשקם, לחזק להמשיך [...] כך או אחרת, על דבר אחד בודאי לא חשבו: ללכת מפה [...]'.⁵⁸

חיזוק הדדי

בהמשך התיאור של אותה תקרית דווח שלאחר היציאה מהמקלטים המשק היה חשוך, מפני שמכון החשמל נהרס. החברים פנו לחדר האוכל:

ברגע זה התחילו להופיע הניצוצות הראשונים של ה'אף על פי כן'. אט אט מתכנסים בחדר האוכל. שם, לא יאומן, מפות לבנות כמו בכל ליל שבת, ו... נרות. לכל שולחן נר משלו. והנרות הללו, אורם, חומם הבהובם מחזירים את האמונה בלבבות אחוזי הלם ההפגזה. לא, לא היה כל דבר מאורגן, אך בכל זאת נשארים. אין רצון ללכת לחדרים החשוכים. רוצים יחד!⁵⁹

במוצאי השבת ארגנו בקיבוץ מסיבת 'אף על פי כן'.⁶⁰ מקץ שבוע, כך דווח בעלון, כבר אמרו לעצמם חברי הקיבוץ 'שעמדנו בכבוד! וחלקנו לעצמנו טפיחה על הכתף. אמרנו מלה טובה [...] לכולם [...] על שידעו לשמור על העצבים'.⁶¹ ההקפדה על טקס קבלת השבת וההסבה המשותפת לשולחן חזרה וכוננה את הקהילה;⁶² מסיבת ה'אף על פי כן' נועדה אף היא לחזק את הקהילה ולקרב את חבריה אל לאלו; כך גם הטפיחה הקולקטיבית על השכם. הקבוצה מתגלה כאן כמקור ממשי להעצמה הדדית. כל הפרקטיקות הללו שבות ומאשררות את האידאולוגיה המשלבת שיתוף, עשייה, מתן הכרה לתפקוד ראוי בתנאי חירום ואיפוק רגשי.

- 55 להשוואה ראו: Robert Westall, *Children of the Blitz: Memories of Wartime Childhood*, Viking Penguin, New York 1985, p. 103.
- 56 אק"ד, עלון דן, 17, 264, חנוכה תשכ"ה, עמ' 4.
- 57 להשוואה ראו: Bourke, *Fear*, pp. 223-224.
- 58 אק"ד, עלון דן, 17, 264, חנוכה תשכ"ה, עמ' 4.
- 59 שם, עמ' 2.
- 60 שם, עמ' 14.
- 61 שם, עמ' 10.
- 62 Deborah Lupton, *Food, the Body and the Self*, Sage Publications, London 1996, p. 37

טיפוח

פרקטיקה אחרת, שהיתה אמורה לסייע לחברי קיבוץ דן להתגבר על ההרס הפיזי והרגשי, היא טיפוח סביבת המגורים: 'בכל מקום מרפאים ומורחים פצעים. אפילו, לא תאמינו מייפים [...] כל מה שנראה מבחוץ כהרוס. אלא שאת פצעי הילד, החבר לא רואים מבחוץ. הם יופיעו יותר מאוחר'.⁶³ בצד מעשי ההתגברות (ה־doing) המבקשים לכסות את ההרס הגלוי לעין, לקומם את המרחב ולהתאימו לשימוש, וליצור תואם בינו ובין האידאל האסתטי, מבצצת ההכרה בקושי הרגשי ובכאב (ה־being) שאי־אפשר לכסות עליהם.⁶⁴ האסור והמותר גלויים בלשון – העשייה מתוארת בגוף ראשון רבים ואילו הפחד מופיע בלשון מרחיקה ללא שם הגוף: הילד – לא ילדינו, החבר – לא אנחנו.

תרגול והתרגלות

אחת מחברות דן מדווחת בעלון על מפגש עם אחד העיתונאים הסקרנים: 'מה הרגשתם? פחדתם? כן, פחדנו! אלא שעם הפחד הזה אנו חיים, את הפחד הזה אנו דוחקים לתוך תוכנו, עמוק [...] "אתם כבר התרגלתם", והם אינם מבינים את ההבדל, "אנו רגילים!" רגילים, אבל "לא התרגלנו" לדבר כזה, לעולם לא מתרגלים [...]'.⁶⁵ הדוברת מבחינה בין 'אנו רגילים' ו'לא התרגלנו', הבחנה הפותחת צוהר אל עולם המושגים הפנימי שלה. ניתן להבין מדבריה שחויית הפחד שליוותה את ההתנסויות הראשונות שלה (שרמת האלימות שהיתה כרוכה בהן היתה קטנה יותר) הלכה ושככה.⁶⁶ אך במתקפה כל כך מסיבית הפחד שב ומתעצם. הריאיון נערך בגוף ראשון רבים, הכתב והדוברת אינם דנים בתחושותיה הפרטיות של הדוברת אלא ברגשות קולקטיביים. תשובתה חושפת פגיעות וכן את המאמץ המודע, שלה ושל הקהילה, לכבוש את הפחד. עוד חושף הדיווח את המרחק הנפשי של הכתב מהחוויה של בני הקיבוץ ואת זרותו.

טקסים הקשורים בזמן

במארס 1965 דווח בפתח עלון דן על החרדה הגוברת בעקבות תקריות שנסתיימו בהריסתם של טרקטורים ומדחסים סוריים שעבדו בקו הטיית מקורות הירדן. כותב העלון משבח את חברי ועדת התרבות, שערכו את חג הפורים על אף הקושי.⁶⁷ במצב של מתח חריף, הטקסים שנועדו להתוות לזמן הנחוה ריתמוס קבוע והמשוקעים בלוח השנה מאפשרים

63 אק"ד, עלון דן, 264, 17, חנוכה תשכ"ה, עמ' 8-9.

64 ראו: מרי דגלס, טוהר וסכנה: ניתוח של המושגים זיהום וטאבו, רסלינג, תל אביב 2004, עמ' 28.

65 אק"ד, עלון דן, 264, 17, חנוכה תשכ"ה, עמ' 9. ההדגשה במקור.

66 להשוואה עם בריטניה המופצצת ראו: Bourke, *Fear*, pp. 228-229.

67 אק"ד, עלון דן, 268, 26.3.1965, עמ' 1.

להיאחז בתחושת הנורמליות.⁶⁸ טקסים אלו מאפשרים גם לפרוק מעט מהמתח באמצעות תכנית הומוריסטית, סעודה ושירה.

הומור

ההומור שימש אמצעי חשוב להפגת המתח שהיה כרוך בחיי היום-יום. איסוף המוקשים בשטח המפורז תואר כ'כובל', והתחממות הגזרה, יריות ושֶׁרְפָה תוארו בעלון תל קציר כ'עונה בוערת' במאה אחוז.⁶⁹ לאחר ששכחו הדי הקרב בפברואר 1960 התנצלו העורכים על השעמום שתטיל השגרה על קוראי העלון.⁷⁰ פולקלור של ממש התפתח כפי שיעיד השיר שכותרתו 'פזמון איסוף הרסיסים' שמצאתי בארכיון קיבוץ תל קציר. אביא כאן רק כמה שורות ממנו, המעידות על פרקטיקה נוספת של התגברות - איסוף הרסיסים - וכן על מקומם של הילדים בחברה הקיבוצית, שיידון להלן.

צלצול מיוחל מבשר כבר: החוצה/ גמרנו לספר גם 'כניסות ויציאות' / והופ, נתפרץ בסערה ונרוצה/ למקום הפגיעות לחפש מציאות. // ומי המאושר, שראשון הוא הגיע/ זוכה ב'מרעום', השני ב'זנב' [...]

פזמון: כי אצלנו זה לא הובי/ זו הסטוריה, ידידי./ כל רסיס יש לו ספור ויש לו שווי/ וללבנו הוא יקר [...]. ואם בין קציני הצבא יש ויכוח/ על מה שקרה כאן בזמן תקריות [...] / אזי בלי בוששה הם באים, על בטוח, / לבית הילדים לקבל ידיעות. // כי פה כל ילדון גנרל מגיל גן הוא/ בקי בבעיות אסטרטגיה צבאית/ לכן עוד תראו, שאולי מבינינו/ יצמח רמטכ"ל לדוגמה, בעתיד. // [...] ויום עוד יבוא, אך מתי מי יודע? / נצא לטייל לירמוק, למפל, / ושם בין קמה ופרחי השדה יזהרו בחמה רסיסים [...] רק של טל.⁷¹

העיתונים תיעדו אף הם את גילויי ההומור של הקיבוצניקים.⁷²

סולידריות ומתן הכרה

משטר הרגשות הישראלי כלל פרקטיקות שנועדו לכוון רגשי סולידריות בקרב חברי האומה. המדינה, וכן גורמים ממסדיים נוספים כגון ההסתדרות, ארגנו טקסים רשמיים

Eviatar Zerubavel, *Time Maps: Collective Memory and the Social Shape of the Past*, 68 University of Chicago Press, Chicago & London 2003, pp. 24-25

69 אק"ד, עלון דו, 209, 6, 12.1.1962, עמ' 4; את"ק, השבוע בתל, 8, 5.2.1960, עמ' 5. לגילויי הומור ראו שם, עמ' 9-10; השבוע בתל, 16, 3.7.1960, עמ' 1.

70 את"ק, השבוע בתל, 9, 26.2.1960, עמ' 1. עוד על השעמום כסכנה ראו: את"ק, עיתונות, יואל ניר, 'בתל קציר חיים על קו הכוונת', הארץ, 12.4.1963. השעמום גורם מועקה קשה כשלעצמו, ראו: Robert Nisbet, 'Boredom', *Commentary*, 74, 3 (September 1982), pp. 48-50.

71 את"ק, מסמכים שונים (חסר תאריך).

72 'ממטולה עד אילת', מעריב, 5.2.1960.

שנועדו לחולל, להעמיק ולהטמיע את רגשי הסולידריות בקרב האזרחים. כך לדוגמה ערב מלחמת סיני, שעה שהתגייסו מתנדבים רבים לסייע בבניית הביצורים של יישובי הספר, יצאו כל קציני המטה הכללי וחייליו למושב מבטחים. הרמטכ"ל ואף ראש הממשלה דוד בן-גוריון עצמו נטלו חלק בעבודה, ועשרות העיתונאים והצלמים הנציחו את האירוע. הסולידריות הפיזית והרגשית שימשה אפוא דבק המחבר בין העורף לחזית.⁷³ לצד הבולטות התקשורתית שזכו לה הקיבוצניקים, מקור תמיכה שסייע לחברי הקיבוצים להתמודד עם קשייהם הנפשיים והפיזיים היה גילויי הסולידריות החברתית, ואביא כאן דוגמאות ספורות. לאחר ההרס הרב בקיבוץ דן, בנובמבר 1964, דיווחו מחברי העלון על המבקרים הרבים שהגיעו לקיבוץ: כתיבי עיתונות וצלמים, שגרירים ונספחים צבאיים, חברי הקונגרס האמריקני ועיתונאים מחוץ-לארץ. למקום הגיעו גם מבקרים מקרב הממסד: מהכנסת, מהממשלה ומוסדותיה (משרדי החוץ, החקלאות, הפנים, הדואר והמשטרה). ממוסדות הביטחון, הוועדה המרכזת של ההסתדרות וקופת החולים, מהמרכז החקלאי ומהקיבוץ הארצי, מארגונים ציבוריים, מקיבוצי הגליל, וכן קרובים וידידים לרוב.⁷⁴ אזרחים התייצבו לסייע בעבודות פינוי ההריסות והשיקום, וכן נשלחו הצעות של קבוצות ובודדים להגיע ולסייע ככל שיידרש. אלפי אנשים מכל הארץ ומכל שכבות האוכלוסייה שלחו ביטויי הזדהות וסולידריות. הגיעו גם מכתבים ומברקים מחוץ-לארץ.⁷⁵ לקיבוץ דן הגיעו אנשי חברת החשמל מצפת, פועלי דשנים ופוספטים, נגרי האוניברסיטה העברית מירושלים, חברים מקיבוצי השומר הצעיר ומקיבוצים אחרים, ובודדים בעלי מקצוע ובהם חשמלאים, בנאים ורופא. במקום הוצבה קנטינה צבאית של ה'שקם' וכן התייצבו אמנים: צוות הבידור של פיקוד הצפון, אורי זוהר, שייקה אופיר, ישראל גוריון, אריק לביא, נחמה הנדל ולהקת הגשש החיוור. ליד המועדון שהופצץ ערכו מדי ערב מעין מסיבת פרידה מאולתרת לכל מי שבא לסייע באותו היום. והמסייעים, כך דווח בעלון, שעה שחברי הקיבוץ הודו להם על תמיכתם, השיבו: 'למי מגיעה תודה!'.⁷⁶ במכתבים שנשלחו לקיבוץ רבו גילויי ההערצה לכושר העמידה של החברים.⁷⁷

בישיבת הממשלה שנערכה ביום א', יומיים לאחר התקרית, תבע הרמטכ"ל יצחק רבין לטפל במהירות בצורכי היישובים שנפגעו. הוא ציין 'שאנשי היישובים התנהגו באופן יוצא

73 דוד בן-גוריון סירב להכריז על משטר חירום וקיווה לחולל תנועת התגייסות וולונטרית, משום שביקש לחולל שינוי תודעתי ורגשי ולא רק לדאוג לביצוע המשימה. ראו בעניין זה מאמרו החשוב של משה נאור: 'The Israeli Volunteering Movement Preceding the 1956 War', *Israel Affairs*, 16, 3 (2010), pp. 442-449. ראו גם: מרדכי בר-און, משה דיין: קורות חייו 1915-1981, עם עובד, תל אביב 2014, עמ' 123-124.

74 אק"ד, עלון דן, 264, 17, חנוכה תשכ"ה, עמ' 6, 13-17.

75 שם, עמ' 7, 15-17, 22-28.

76 שם, עמ' 9-10.

77 שם, עמ' 23, 27.

מן הכלל, ועמדו יפה בכל המהלך הזה, ואני חושב שמגיע להם שיטפלו במהירות בשיקום ההריסות [...] צריך לתת למשקים הרגשה שיש ממשלה שעומדת מאחוריהם ונותנת להם את הסיוע, אשר לדעתי מגיע להם'.⁷⁸ רבין העריך אינטואיטיבית שהאופן שבו תטפל הממשלה במצוקתם של תושבי המקום ישליך על החוויה הרגשית שלהם. הוא היה מעוניין שהם יחוו שהמדינה עומדת לצדם, ונראה שהוא גם סבר שתחושה זו תסייע לקומם את תחושת הביטחון שלהם.

חברי הקיבוץ אכן חשו 'שליכם של כולם אתנו'.⁷⁹ ובעלון קיבוץ דן נכתב:

והם באו! רבים וחשובים. מי לשם סתם סקר והתרשמות בלבד, מי מתוך דחף ראשוני 'לחוש לעזרה', אבל רוב רובם באו והם היו מאות, עם רצון כנה לעזור, לייעץ, לעודד, איך אומרים, להרים את המורל. ואנו למדנו בערב זה, למחרתו ובימים שלאחריו שהמלה עודד לא תמיד 'מילים מילים'. יש ואתה מרגיש איך היא בונה, מחזקת, עוזרת, פשוט – מעודדת.⁸⁰

ב־7 באפריל 1967 הופגזו קיבוץ גדות. התקרית הזאת, בניגוד לרבות מקודמותיה, נחרתה בזיכרון הקולקטיבי.⁸¹ גם אחרי תקרית חמורה זו רבו גילויי הסולידריות. נשלחו מכתבי תמיכה ועידוד רבים וכן הוגשה עזרה בכוח אדם ובחומר.⁸² הקיבוץ מצדו מיהר להכות בכרזל החם, וימים ספורים לאחר ביקורו של ראש הממשלה נשלחה לו רשימת צרכים דחופה לשיפור הביטחון במקום. בראש הרשימה היתה בקשה לסלול כביש מהיר לקיבוץ חולתה שבו למדו ילדי גדות.⁸³ לצד עזרה חומרית, עידוד ותחושה של קרבה זכו הקיבוצניקים גם להכרה. עם זאת, וכפי שראינו בדברי שושני, על אף גילויי סולידריות נקודתיים איבדו התנועה הקיבוצית וקיבוצי הספר בתוכם מעצמתם התרבותית, ומעמדם החברתי כעילית התערער.

סדקים

הפרקטיקות של הקיבוצניקים וגילויי הסולידריות, ובייחוד ההכרה והתמיכה החומרית שהעניקה להם המדינה, נועדו לשמור על הקיבוץ במקומו ולמנוע קריסה פיזית ודמוגרפית. על אף המאמץ של חברי הקיבוץ לתפקד היטב, הקשיים היו רבים. טיבו הממשי של הנזק

78 א"מ, 8164/1א, תרשומת ישיבות הממשלה, 9.4.1967, עמ' 7-8.

79 אק"ד, עלון דן, 17, 264, חנוכה תשכ"ה, עמ' 10.

80 שם, עמ' 6. ההדגשות במקור.

81 גם התקרית הזאת ראשיתה בימיה ישראלית. קיפניס, *ההר שהיה כמפלצת*, עמ' 55-56. התקרית הוגדרה 'ההפגזה הכבדה ביותר שהונחתה על ישוב עברי מאז מלחמת העצמאות', ראו: 'יושבי הקו הראשון', *למרחב*, 10.4.1967.

82 למכתבי תמיכה ראו: אק"ג, בט 1 שוטף, 1960-1971-3.

83 אי"ט, 2-16/17/1, לכבוד ראש הממשלה ושר הביטחון מאת חברות וחברי גדות, 25.7.1966.

ניכר בדיונים הפנימיים. כך לדוגמה בדצמבר 1958, לאחר הפגזה על קיבוצי הצפון, דווח במזכירות הקיבוץ המאוחד שבחולתה לא נותר מבנה אחד שלם. במקום נהרסו בית הקיור, כל הטרקטורים, הרכב, המטבח, המחסן ובית התינוקות, שני בתים והרבה צריפים, וכן רשת החשמל והמים במקום. במקום היה פצוע מפגיעת פגז במקלחת. חברה ששהתה במקלחת בעת ההפגזה נותרה על הרצפה ולקתה בהלם. שני פגזים פגעו במקלט וחסמו את יציאותיו. בישיבת המזכירות ציינו לטובה את תפקוד החברים לרבות הילדים. מבקרים מטעם מזכירות הקיבוץ המאוחד הגיעו לקיבוץ עוד באותו הלילה. הביקור נתפס בעיני המזכירות כחשוב – ככל הנראה מפני שהצטייר כהבעת סולידריות ונטילת אחריות כלפי החברים במקום. עוד דווח שנעשה מאמץ מרוכז להחזיר את החיים במקום למסלולם.⁸⁴ עומקו של המשבר בקיבוץ נחשף רק בדיון של חברי מזכירות הקיבוץ המאוחד עם משלחת שהגיעה מחולתה. בדברי החברים ניכר דיבור כפול: מצד אחד נעשה מאמץ להפגין נחישות וכושר עמידה, ומצד אחר סומנו הקבוצות החלשות. בפתח הדיון אמרה חיה, חברת המשלחת: 'הקיבוץ עמד במבחן, גם החברים שכל אחד היה במקומו הנכון [...]'. אבל מיד לאחר מכן היא קובעת: 'קיימת עכשיו בעיית הילדים. אין להשאירם עכשיו לבדם והדבר מטיל עומס כבד על החברים'. היא מצביעה על קבוצות חלשות נוספות – הורי החברים, המחפשים מקום אחר לגור בו, וכן מחלקת הנח"ל שעליה היא מעידה כי –

נפגעה קשה מבחינה נפשית [...] הם נערים צעירים שהגיעו למשק שבוע לפני ההפגזה, הם לא ידעו מה לעשות עם עצמם והדבר הטיל בהם מבוכה גדולה. הגרעין המרכזי של החברים התלכד לאחר ההפצצה, אבל ישנו בכל משק שוליים. יש לנו 5 משפחות מיוצאי המחנות שכולם נפגעו [הכוונה לניצולי שואה, א"ר]. אם הדבר יגרום למשבר אשר יגרום לעזיבות, יהיה זה קשה מאוד בשבילנו, אנחנו משתדלים כמה שאפשר להרגיע, אבל יתכן שיהיו עוד חברים שישאלו את עצמם אח"כ מה יהיה להבא? [...] המצב הטרגי הוא של ההודים. פשוט אין אפשרות של הדברות אתם. לא רואים בהם בהלה ורצון לברוח, אבל אין לראות בהם תוספת עזרה אלא בינתיים נטל.⁸⁵

הדוברים האחרים הצביעו על הצרכים הדחופים – מקלטים, מזון לשעת חירום, דיור קבע – וחשפו בלבול. הם העידו שלא ידעו כיצד להפעיל את המתנדבים, ושאינם יודעים כיצד לחסוך מחברי הקיבוץ את המשא והמתן המייגע עם פקידי הממשלה בכל הקשור לשיקום. עוד סיפרו שילדי החוץ עזבו כולם לחופשה, ובקיבוץ אין יודעים אם ישובו. הם הוסיפו שחברים רבים עזבו וכי אין די כוח אדם. 'התערער משהו' אמר אחד החברים.⁸⁶

84 כמו כן ביקרו במקום עיתונאים ומשלחות של מוסדות שונים. ראו: שם, 2-4/12/9, פרוטוקולים מישיבות מזכירות הקיבוץ המאוחד, 5.12.1958, עמ' 21-22.

85 שם, 2-4/13/1, פרוטוקולים מישיבות המזכירות, 'דיון עם חברי חולתה במזכירות המצומצמת', 10.12.1958, עמ' 65.

86 שם, עמ' 66.

אם נדמה שבדיון הראשון נתפסו הקיבוץ וסביבתו התומכת – מן הצבא ועד המוסדות השונים – כמכלול המתפקד היטב, דבריה של חיה חושפים את השסעים ואת חוסר האחידות של החברה הקיבוצית. לנוכח המתקפה מתפרקת מראית העין של החברה המאוחדת. עוד מתבהרת בדיון מערכת התמיכה העצומה שנדרשה כדי לקיים את החיים במקום. בישיבת המזכירות אמר אחד הדוברים ש'ישוּבֵי הספר בנגב לפני מבצע סיני לא סבלו כך כפי שסבלו עכשיו ישובי הגליל. עוברים מחדר לחדר וזה נהרס. מול הישובים רשת ארטילרית הכי מאורגנת. נניח שישלמו את כל הכספים [...] מחר עוד הפעם יפגזו והמשק איננו'.⁸⁷ יצחק בן-אהרן, שנכח בדיון, הביע חשש מגל התגובה השני ביישובים לאחר ההתפכחות.⁸⁸

קיבוצי הספר (וכן קיבוצים רבים אחרים) התקשו להתבסס מבחינה דמוגרפית.⁸⁹ חברי תל קציר אמנם זכו לתהילה ולכיסוי עיתונאי, אך הם היו מעטים מדי והתקשו בגיוס אנשים שיוכלו לשאת אתם בנטל.⁹⁰ גם קיבוץ גונן סבל מגל של עזיבות, וקיבוצים ותיקים נחלצו לעזרתו ושלחו אליו את בניהם לשנת שירות.⁹¹ קיבוץ האון סבל אף הוא במשך תקופה ממושכת ממייעוט חברים. ב-1963 חיו בו רק כ-40% ממספר החברים המתוכנן. אף בעין גב, המשגשג כלכלית, חסרו אנשים והקיבוץ ציפה לחברים נוספים.⁹²

הסדקים בתמונת העמידה האיתנה נחשפו לפחות חלקית גם בעיתונות. דבורה הירשפלד, כתבת דבר הפועלת שביקרה בתל קציר, ציינה שילדי תל קציר יודעים את הדרך אל הבונקר כפי שכל ילד אחר בארץ יודע את הדרך למגרש המשחקים שלו. 'ישנה יותר מתיחות בפנים, וברגעים של גילוי לב אפשר לשמוע דוקא את המבוססים והמוששרים אומרים: "אבל מי יכול לגדל כאן ילדים..."'. מעבר לעזיבות, שאותן הירשפלד מכנה 'שגרתיות', הסיבה לעזיבה היא 'עמידת הסבלנות במיבחן העצבים הבלתי-פוסק שנים על שנים [...] הורים לילדים רכים אינם נעשים יותר אופטימיים במרוצת השנים, גם אם עזרת המדינה [...] היא בלתי מוגבלת'.⁹³ זאב שיף, שדיווח מגדות לאחר ההפגזה הכבדה

87 שם, 4/12/9, 2, פרוטוקולים מישיבות המזכירות, 5.12.1958, עמ' 22.

88 שם, עמ' 22-23.

89 את"ק, מסמכים שונים, גזית [אין שם פרטי], 'מאז ועד היום סקירה חברתית', עלון מ"א עמק הירדן

'בנרות', 9, פברואר 1965, עמ' 25. ניר, רק שביל כבשו רגלי, עמ' 506.

90 גזית, 'מאז ועד היום סקירה חברתית', שם, עמ' 25.

91 מרדכי ברקאי, 'גונן – מלוא החופן מברכת החולה', דבר, 27.9.1963.

92 צבי לביא, 'הכרם אינו בקי בפוליטיקה: קיבוץ האון נלחם ב"סטאטוס קוו"', מעריב, 16.8.1963;

דבורה הירשפלד, 'תל-קציר: דריכות שלאחר הסערה', דבר הפועלת, מאי 1967; א"מ, 8164/1א, תרשומת ישיבות הממשלה, 9.4.1967, עמ' 26.

93 דבורה הירשפלד, 'תל-קציר: דריכות שלאחר הסערה', דבר הפועלת, מאי 1967; את"ק, עיתונות,

35' שנה לתל-קציר: כבר לא "ילדים", הדה הירוק (מוסף על המשמר), 155, 29.1.1985. ראו גם

בהשוואה: Carol Harris, *Blitz Diary: Life Under Fire in World War II*, The History Press,

Stroud, UK 2010, p. 65

באפריל 1967, ראיין אם בת 23 שהחזיקה בחיקה תינוקת בת חצי שנה. היא תיארה את השהייה במקלט בזמן ההפגזה ואמרה שהרעש היה איום ובכי התינוקות במקלט הוסיף על העצבנות: 'תאמין לי שזה לא פשוט לגדל כאן ילדים'.⁹⁴ ילדי קיבוץ האון למדו בקיבוץ עין גב. באותה מתקפה לא נפלו פגזים בשטחי המגורים של האון, אך אחד ההורים דיווח לכתב **הארץ**: 'תאר לך הורים הרואים את עין גב מופגזת וילדיהם שם'.⁹⁵

מה יהיה על הילדים?

בקיבוצים, בתנועות הקיבוציות, בקרב הפוליטיקאים ואנשי הצבא, ואף בעיתונות עמדו הילדים בעין הסערה.⁹⁶ לאחר התקרית החמורה שאירעה בנובמבר 1964 בקיבוץ דן נדפסו, במסגרת כתבה **בהעולם הזה**, שלוש תמונות של חיילים ומפקדים, שרטוט המסביר את התקרית, תצלום של מצבור דלק סורי העולה באש וכן שלוש תמונות של ילדים בקיבוץ. באחד התצלומים מתועד ההרס בתוך בית הילדים ממבט על – דרך חור שנפער בגג המבנה. בתמונה שלוש ילדות – אחת מהן מביטה אל הרצפה ותרה אחר צעצועים, ואחרת מביטה למעלה אל התקרה החסרה ואל המצלמה. כמו תצלומים אחרים,⁹⁷ תצלום זה מבטא מה שלא נאמר במילים: הוא מציג באורח מוחשי את מה שהיה עלול לקרות אילולא הספקיו הילדים להגיע בזמן אל המקלט.⁹⁸

אחד העקרונות החשובים, שעמדו בבסיס התרבות הישראלית בת הזמן, היה החובה להגן על הילדים. חובה זו הוטלה על ההורים, על הקהילה ועל המדינה.⁹⁹ משום כך נוכחותם של ילדים בקיבוצי הספר, בשעת סכנה קיומית, כפי שהראתה גם נורית כהן-לוינובסקי בספרה על מלחמת העצמאות, היתה שנויה במחלוקת עמוקה. לצד העמדה האידאולוגית הנוקשה, שגרסה אי-פינוי, עמדה אחרת גרסה פינוי.¹⁰⁰ באביב 1958, לאחר שגדות הותקפה, פונו הילדים מהיישוב בלחץ ההורים והמטפלות, אף שלא ניתנה כל הוראה כזאת מן הצבא. הצעד גם היה מנוגד לעמדת תנועת האם – הקיבוץ המאוחד. בשיחה שערכו חברי הקיבוץ

94 את"ק, עיתונות, זאב שיף, 'בגדות המופגזת', **הארץ**, 9.4.1967.
 95 שם, אלי אלעד, "'סוף סוף מרביצים בהם' [...]. כך הגיבו בתל-קציר, האון ועין גב', **הארץ**, 9.4.1967.
 96 ראו למשל: שם, 'נוקי הפגזים בישובים', **הארץ**, 2.2.1960.
 97 'אש סביב המים', **העולם הזה**, 18.11.1964, עמ' 15 (צלם לא ידוע). ראו גם: 'מטוסי צה"ל שיתקו את מוצבי הסורים בצפון', **מעריב**, 15.11.1964.
 98 ראו גם: את"ק, עיתונות, '35 שנה לתל-קציר: כבר לא "ילדים"', **הדף הירוק** (מוסף על המשמר), 155, 29.1.1985.
 99 ראו למשל: **דברי הכנסת**, 25, 10.12.1958, עמ' 521 (דברי דוד בן-גוריון).
 100 כהן-לוינובסקי, פליטים יהודים במלחמת העצמאות, עמ' 32-61.

עם מזכירות הקיבוץ המאוחד תבע יצחק טבנקין להחזיר את הילדים.¹⁰¹ בעקבות הלחץ הוחזרו הילדים והיישוב זכה לסיוע.¹⁰²

בשנות החמישים, כך הראתה יעל דר, השתנה היחס לילדים ולילדות בתרבות הספרותית ההגמונית. בעוד שבשנות הארבעים גויס הילד למטרות הלאומיות באמצעות מה שהיא מכנה 'הנרטיב הצבאי' או 'נרטיב המלחמה', לאחר תום מלחמת העצמאות נרטיב זה שוב לא נתפס בעיני מחנכים, ספרנים והורים כאמצעי חינוכי ראוי לעיצוב זהותם של ילדי האומה.¹⁰³ נראה אפוא בשנות החמישים ילדות אזרחית מוגנת תופסת את מקומה של הילדות המגויסת. גישה חדשה זו, שרווחה זמן מה במקביל לגישה הקודמת, מזמנת בהכרח הכרה בפער שהתהווה בין ילדותם של ילדים הנתונים בשגרת הבונקרים ובין זו של ילדים באזורים אחרים.

הפוליטיקאים שביקרו ביישובים שנפגעו הקפידו להיפגש גם עם הילדים. כך למשל, למחרת ההפגזה בקיבוץ דן הגיעו ראש הממשלה לוי אשכול, הרמטכ"ל רבין, סגן שר הביטחון שמעון פרס, מפקד חיל האוויר עזר ויצמן ואלוף פיקוד הצפון דוד אלעזר לבקר במקום. הם סקרו את הנזקים ושווחחו עם החברים אך גם עם הילדים. הפגישה עם הילדים נועדה ודאי גם לצורכי יחסי ציבור, אך היא שימשה גם להפגנת תמיכה איתנה. מקבלי ההחלטות התחייבו לסיוע.¹⁰⁴ לאחר האירוע נבנו במקום מקלטים נוספים ונחפרו מאות מטרים של תעלות מגן.¹⁰⁵ כמו כן שופרו תנאי החיים במקלטי הילדים, שהוכנו לשהייה ממושכת.¹⁰⁶

הילדים זכו לגילויי תמיכה מיוחדים להם. לאחר ההפגזה על קיבוץ דן, בנובמבר 1964, הגיעו אליהם בדואר מכתבים לרוב,¹⁰⁷ והם אף קיבלו שפע של מתנות חנוכה.¹⁰⁸ עיתוני הילדים כיסו בהרחבה את האירועים הביטחוניים ועשו רבות לכינונה של סולידריות לאומית. הם הדגישו אמנם את הפערים הפוליטיים שבין המפלגות או המחנות שאליהם השתייכו, אבל בשורה של נושאים לאומיים שררה ביניהם הסכמה. מושג הסֶפֶר, קובעת רימה שיכמנטר, היה מרכזי בהבניית הזהות הלאומית, והגבולות הארוכים והסכנה הגלומה בהם

101 אי"ט, 2-4/12/6, פרוטוקולים משיבות מזכירות הקיבוץ המאוחד, 2.4.1958, עמ' 24-25.

102 שם, 2-4/12/5, סיכום הדיון ב-2.4.1958.

103 Yael Darr, *Nation Building and the Hebrew Canon for Children*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam (Forthcoming), Chapter 8 in manuscript). מהפך דומה ודחייה של פרקטיקות צבאיות בחינוך ניתן למצוא גם בבריטניה, בשלהי מלחמת העולם הראשונה. אך גם שם נראה שרכיבים מיליטריסטיים שרדו לפחות בחלק מבתי הספר, Joanna Bourke, *Britain and the Great War*, University of Chicago Press, Chicago 1996, pp. 187-188.

104 דוד שלי, 'ביישובי הצפון אחרי ההפגזה', דבר, 15.11.1964.

105 אק"ד, עלון דן, 17, 264, חנוכה תשכ"ה, עמ' 10.

106 שם, עמ' 8.

107 שם, עמ' 35.

108 שם, עמ' 22.

הופיעו בעיתוני הילדים כמוטיב חוזר.¹⁰⁹ בשנות החמישים התמקדו עיתוני הילדים במרחב הנגב, ובשנות השישים הם דיווחו בהרחבה על היישובים המותקפים בצפון.¹¹⁰ בכתבות הובלטה יכולת העמידה של הקיבוץ, ובכלל זה גם חוסנם הרגשי של הילדים. כך למשל, בסקירה של ההפגזה בחולתה בדצמבר 1958, שהתפרסמה בדבר לילדים, טענו ילדי חולתה שלא חשו פחד. בכתבה נכתב: 'לא, ודאי שהם לא פחדו; רגילים הם ל"דרישת-שלום" מעין זו'.¹¹¹ בשער הארץ שלנו, ב-30 בדצמבר 1958, נדפס תצלום של קבוצה גדולה מילדי חולתה עטופים בשמיכות, ישנים זה לצד זה בערבוביה על גבי משטח רחב או מיטה.¹¹² בעמוד הפנימי הראשון מוסבר פשר השער, והוא – שכך ישנים ילדי חולתה בתקופת חירום. בגוף הגיליון מספרת נועה, בת 13, על קורותיה בעת המתקפה על הקיבוץ. עם תחילת האש רצו היא ושאר הילדים הבוגרים אל הפעוטון, תפסו את הילדים הקטנים, ורצו אתם למקלט. הילדים הגדולים הושיבו את הקטנים על ברכיהם ושרו להם כדי שלא יפחדו, 'אך עם כל פגז "הגון" היינו מפסיקים לשיר, כי גם אנו היינו מפחדים קצת'.¹¹³ הפער בין הילדות המוגנת ובין הילדות 'המגויסת' מתחוויר בתיאורה של נועה, ונראה שהיא הפנימה את הפרקטיקה הרגשית הראויה: היא מודה בפחד (אגב הקטנתו) אך מציגה תפקוד מופתי ונטילת אחריות לאחרים.¹¹⁴ הכתבה, שאוירה בתצלומים רבים, כללה

109 רימה שיכמנטר, חבר מנייר: עיתונות ילדים ישראלית בעשור הראשון למדינה, יד יצחק בן-צבי ומכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, ירושלים 2014, עמ' 160-163. ראו גם: יעקב רבי, 'מבית ומחוץ – היסול כנופיות מסתננים', משמר לילדים, כ, 12, 17.11.1964; 'הנ"ל', 'מבית ומחוץ – התגרות בגבולות', שם, כ, 19, 5.1.1965; מעוז חביב, 'הפר על הגבול', שם, כ, 36, 4.5.1965; יעקב גרוס, 'הגבול איננו קו...', שם, כב, 13, 6.12.1966; 'גדר של בשר ודם', דבר לילדים, ל, 31, 26.4.1960; 'משמר הגבול – אם ישוּבּי הספר', שם, לא, 15, 27.12.1960; 'זה קרה השבוע – ההתנגשויות לאורך הגבול נמשכות', שם, לז, 20, 24.1.1967.

110 ראו למשל: 'רצח דייג בכינרת', הארץ שלנו, ט, 33, 28.4.1959; 'בארץ ובעולם – התקרית בתל-קציר', שם, י, 20, 9.2.1960; 'יריות בגבול הצפוני', שם, יא, 42, 4.7.1961; 'בארץ ובעולם – התקפת תגמול של צה"ל', שם, יב, 30, 27.3.1962; 'ילדי עין-גב תחת מטר הפגזים' (שער), שם, יב, 31, 3.4.1962; 'בארץ ובעולם – דם ואש בגבול הצפוני', שם, יב, 49, 27.3.1963; 'בארץ ובעולם – התקפה סורית על אזור דן', שם, יד, 11, 10.11.1964; 'השתתפתי בפטרול על שביל המוקשים', שם, יז, 10, 15.11.1966; יעקב רבי, 'מבית ומחוץ – המתיחות באיזור המפורז', משמר לילדים, טו, 20, 9.2.1960; 'הנ"ל', 'מבית ומחוץ – מעשה הרצח באלמגור', שם, יח, 49, 27.8.1963; 'הנ"ל', 'מבית ומחוץ – ושוב תקריות דמים!', שם, כב, 6, 18.10.1966; 'משבוע לשבוע', שם, כח, 29, 8.4.1958; 'משבוע לשבוע', שם, כט, 13, 9.12.1958; 'יריות בליל דיג', שם, לב, 30, 27.3.1962; 'קרב יריות בגזרת האון', שם, לה, 48, 27.7.1965; 'קרב ליד גבול לבנון', שם, לז, 7, 25.10.1966.

111 ימימה טשרנובוץ, 'ילדים מול פגזים', דבר לילדים, כט, 16, 30.12.1958.

112 שער הארץ שלנו, ט, 16, 30.12.1958 (צלם לא ידוע), הכיתוב: 'כך ישנים ילדי חולתה בתקופת חירום'.

113 'חולתה': 'שרנו בקול רם, כדי שהקטנים לא יבהלו', הארץ שלנו, ט, 16, 30.12.1958.

114 במקור זה, כמו במקורות רבים אחרים, הפחד קשור בעצמת הרעש, דהיינו בחוש השמיעה. ראו גם Adey (above note 32).

בין היתר תצלום של הנזקים, תצלום של זרזיר מת, וכן תצלום של ביקור ראש הממשלה והרמטכ"ל בעת פגישתם עם ילדי הקיבוץ. מטרת העורכים היתה לכוון סולידריות בין ילדי העיר לילדי הספר, ולהביע הערכה לגבורתם של ילדי הספר. בה בעת חייהם של ילדי הקיבוצים, כפי שעולה מהכתבה וביתר שאת מהתצלומים, מעוררים תחושה של שונות ונבדלות בקהל הקוראים האזרחי והעירוני.¹¹⁵

בתצלומים שנלוו לכתבה אחרת בהארץ שלנו, שעסקה במתקפה על קיבוץ עין גב באביב 1962, נראה הרס רב. בגוף הכתבה דווח כי הילדים 'סוקרים בכאב' את הרס הספרייה וחדר הכיתה שלהם, ואת העצים שנגדעו. הם בוכים למראה חיות המשק המתות והפצועות. אבל 'כדרכם של ילדים, על אף הצער והכאב, התפתח מיד תחביב חדש: איסוף רסיסי פגזים ופצצות התאורה'.¹¹⁶ גם כתבה זו מעוררת הזדהות ונבדלות. התיאור העצמתי של ההרס והמוות (שמעורר אף הוא את המסר המובלע של 'מה שעלול היה לקרות'), והתחביב של איסוף השיירים מן המתקפה, חושפים את מידת ההבדל בין הספר לעיר השאננה. חדות החיים של הילדים, המתגלמת במשחק החדש, מפגינה את יכולת ההסתגלות שלהם ואת דרכם להתייחד עם הסכנה.¹¹⁷

גם בעיתונות למבוגרים ניתנה תשומת לב מיוחדת לילדי הקיבוץ. כתב דבר דיווח שבהגיעו לקיבוץ דן, כחצי שעה לאחר תום ההפגזה, בערו עדיין השדות והמבנים שנפגעו.

חברות המשק והורים טרחו להתקין מקומות לינה מאולתרים במשלטים לילדיהם. בית התינוקות נפגע בשלושה פגזי מרגמה 120 מ"מ שניקבו את הגג והתפוצצו בחדרים: למזלם הוצאו התינוקות שעה קלה לפני ההפגזה והורדו למקלטים. בין תילי רסיסי הפגזים וזגוגיות ועריסות שבורות ביררו המטפלות את הציוד שניתן עוד לשימוש והעבירו אותו למקלט התינוקות. בתוך ההמולה בקעה שאלתו של זאטוט בן 3: 'אמא האווירונים עוד יחזרו. אני כל-כך פוחד מהרעש שלהם'.¹¹⁸

סופר הארץ זאב שיף, שדיווח מגדות באפריל 1967, תיעד את רשמי שיחתו עם משתלם אפריקני שהתארח במקום: "מישהו צעק לי לרוץ למקלט" – מספר פיטר, "הילדים בכו. אני יצאתי מזועזע מהעניין". שיף מתעלם מהתרשמותו של האורח, ומתאר את פגישתו עם ילדי הקיבוץ: 'ילדי גדות גבורים, אך אינם חוששים להודות כי פחדו בעת ההפגזה

115 שיכמנטר, חבר מנייר, עמ' 23-27.

116 'ילדי קיבוץ עין-גב תחת מטר הפגזים הסוריים', הארץ שלנו, יב, 31, 1962.3.4 (צלם לא ידוע).

117 המלחמה היתה המשחק הטוב ביותר בתנאי שאיש מקרוביך לא נהרג, טען וסטאול. איסוף של חלקי פגזים ומצנחים רווח גם בבריטניה, ראו: Harris, *Blitz*, p. 12; Westall, *Children of the Blitz*, p. 64

118 דוד שליו, 'ביישובי הצפון אחרי ההפגזה', דבר, 15.11.1964. ראו גם: את"ק, עיתונות, ישעיהו בן פורת, 'הגיפים הלבנים של או"ם מסתלקים כשהסורים יורים, ובתל-קציר מכינים בית-מגורים לעשרה ילדים העומדים להוולד, אך חסרות בנות להרבה רווקים', ידיעות אחרונות (7 ימים), 5.2.1960.

הכבדה [...] הם יודעים כי מה שאירע אתמול אינו הסוף. אורי גפן, בן ה-10, אמר לי: "בטח שפחדנו. זה רעש נוראי והדף לא נעים"¹¹⁹.

כתב מעריב צבי לביא תיאר את כישוריהם של הילדים הגדלים בתנאי לוחמה. עופר בן החמש בקי' בהבדלים בין תותח למקלע ובין מקלע למקלע עוד בטרם מבדיל הוא בין אותיות הא"ב. כמו שנתים של שרות בצבא מאחוריו [...]'. אביו מתגאה בידע של בנו אבל בסתר לבו הוא מתמרמר, 'מדוע זה התחליף שמקבל בנו, במקום עולם של דמיון שהוא נחלת ילדים רבים בני גילו'¹²⁰. כתב על המשמר ששוחח עם ילדי תל קציר גרס שהידע שהם מגלים מעיד על כך שבגרו בטרם עת.¹²¹

על אף המחמאות וציון גבורתם של הילדים, מבוגרים וזהו שבקרב הילדים התפתחו קשיים רגשיים בעקבות המתקפות, ואלו נחשפו גם בעיתונים. גנת מתל קציר סיפרה שההשפעה של התקריות על נפש הילדים באה לידי ביטוי בגוונים הכהים שבציוריהם. סטודנטים שביקרו בתל קציר טענו שבעבודות היצירה של הילדים ניכרים סימני הרס; שהתנהגותם בכונקרים מתוחה ועצבנית; שהתחביב הרווח אצלם הוא איסוף קליעי כדורים; ושהם מתמצאים היטב בריות - שלנו ושלם.¹²² ואילו בקיבוץ האון דיווח הגזבר לכתב ידיעות אחרונות שבלייל חורף סגרירי אחד, כאשר שמר בקיבוץ, הגיע לבית הילדים ולא מצא את הילדים במיטותיהם. לבסוף איתר את בנו ליד הדלת המוליכה מחדר הילדים למקלט, והבן הסביר לו שאמנם הרעמים הם משמים אך ליתר ביטחון העדיף להוריד את הילדים הקטנים למקלט.¹²³

בעלוני הקיבוצים תפסו הילדים מקום מרכזי.¹²⁴ בדיחות וחינוכי לשון שלהם הפכו נחלת הכלל.¹²⁵ קולם נשמע גם ישירות: כך לדוגמה, אחדים מילדי דן כתבו בעלון הקיבוץ על חוויותיהם בעת ההתקפה. רון מכיתה ה' סיפר:

פתאום החלו יריות ממקלעים. לא פחדתי ונכנסתי בריצה קלה למקלט. אך מיד כשהיינו במקלט שמעתי תותחים. עמדנו בפתח ונחשנו: זה 120 מ"מ, זה 81 מ"מ אך לאחר מכן נמאס לנו ונכנסנו פנימה [...] אך פתאום שמענו פיצוץ לא חזק במיוחד, האור רפרף קצת וכבה ואז פחדתי קצת. הדליקו מנורות נפט והמשכנו לדבר על דא ועל הא [...] ופתאום שמענו פיצוץ חזק מאוד הנופל בקרבתנו והארון נפל ואז פחדתי קצת יותר.¹²⁶

119 שם, זאב שיף, 'בגדות המופגזות', הארץ, 9.4.1967.

120 שם, צבי לביא, 'תל-קציר: גם בחג-כוננות', מעריב, 5.2.1960.

121 שם, יוסף גלילי, 'כאלה הם צעירי תל-קציר', על המשמר, 23.10.1962.

122 שם, יואל ניר, 'בתל קציר חיים על קו הכוונת', הארץ, 12.4.1963.

123 שם, עמנואל אלנקוה, 'יריות הסורים מיטיבות עם האון', ידיעות אחרונות [חסר תאריך]. המדובר באמיר גלילי, בנו בכורו של הקיבוץ.

124 ראו למשל: אק"ד, עלון דן, 264, 17, חנוכה תשכ"ה, עמ' 2.

125 ראו למשל: אק"ג, על גדות, 102, 10.3.1967, עמ' 2; אק"ד, עלון דן, 264, 17, חנוכה תשכ"ה, עמ' 10.

126 שם, עמ' 29.

יהודה, אף הוא מכיתה ה', כתב:

ישבנו באחד החדרים ושחקנו, והנה שמענו פתאום שלש יריות. יצאנו החוצה והתחלנו גם לשמוע צרורות של אפס־חמש. רצנו מיד למקלט וכשנכנסנו פנימה [...] החילונו לשמוע יריות יותר חזקות שהיו של מקלעים כבדים ומרגמות. לאחר 10 דקות הצטרפו לתזמורת המות גם טנקים. התחלתי לפחד כי היריות עשו רעש רב [...] כעבור חצי שעה שמענו פתאום קול רעם אדיר שכמעט והחרישנו. המקלט התמלא באבק ובקושי יכולנו לנשום. גם לא ראינו כלום כי הדף האויר כבה את המנורות. שאלנו מה קרה? – ואמרו לנו שפגז נפל בפתח המקלט שלנו. היריות המשיכו ואנו היינו מבוהלים כארנבים קטנים.¹²⁷

מהלשון שבה כתובים דברי הילדים ניכר שהטקסט שלהם עבר עריכה. ובכל זאת, בהשוואה למבוגרים, ניתן לראות שהילדים מתירים לעצמם חירות כבואם לתאר את רגשותיהם, והעורכים מאפשרים ואולי גם מעודדים הבעת רגשות באופן חופשי ופתוח יותר מהמקובל באוכלוסייה הבוגרת. גילויי האיפוק, והפגנת כושר העמידה, נלמדים אפוא בקיבוץ בהדרגה בתהליך החברות.

בארכיון קיבוץ גדות נמצאים כמה דפים שבהם תיארו מטפלות את אשר התרחש בבתי הילדים בזמן ההפגזה הכבדה באפריל 1967 ולאחריה. ראשוני החברים שיצאו החוצה מהמקלטים, לאחר ההתקפה, גילו שאין לאן להוציא את הילדים כי בית הילדים נהרס כליל. באותו ערב ואף למחרת העידה אחת המטפלות: היינו עסוקות בהתארגנות והיינו בקהות חושים מסוימת, כך שלא הרגשנו ולא עיכלנו עדיין את המצב לאמתו. הילדים, כך כתבה, היו מטורטרים לגמרי מן המעבר לבית החדש, נצמדו למטפלות ובכו כל הזמן. מטפלת אחרת דיווחה שכשירדה עם הילדים למקלט היתה מעט המומה, מפני שפגז התפוצץ בסמיכות אליה בטרם הגיעה למקלט. בתוך המקלט 'חלק מהילדים בכו והיו המומים'. בזמן היציאה מהמקלטים היו הילדים עדיין מפוחדים. הדבר המדכא ביותר לגביהם היה מצבו וגורלו של כלבם צח, שחששו כי מת (הוא אכן נמצא אחר כך פצוע אנושות ולבסוף מת). בלילות הראשונים לאחר המתקפה התעוררו הילדים למשמע כל מכה או דלת חורקת, הוסיפה. אחת המורות סיפרה על אודות הימים שלאחר האירוע: 'הילדים עשו רושם כאילו כל אחד שקוע בתוך עצמו ולא התייחסו לסובבים אותם [...] הילדים לא היו מוכנים להקשיב לכולם הם כאילו חיו בעולם אחר [...]'.¹²⁸

ההורים, המטפלות והמחנכות הכירו במתח ששרר בין שתי מערכות ערכים: החובה להבטיח ילדות מוגנת וראויה מזה, והנחלתם של ערכי ההתגברות על הפחד והתפקוד הנאות תחת אש מזה. לפיכך הם חשו אמביוולנטיות כלפי התגברותם המוקדמת של הילדים וכלפי הידע הצבאי שצברו ויכולות התפקוד שלהם תחת לחץ. הקשיים הפיזיים

127 שם, עמ' 29-30.

128 אק"ג, בט 1 שוטרף, 1971-1960-3, בבתי הילדים (כתבו מיכל ט', נחמה, מיכל א', נעמי).

מצד אחד, והחיפוש והאיתור של גילויי מצוקה רגשית אצל הילדים מצד אחר הכבידו על הקהילה כולה עד כי בראיונות לעיתונות הודו ההורים בקושי לגדל ילדים במקום. הקושי נבע לא רק מנסיבות החיים במקום אלא גם מהעובדה שאתוס הילדות השתנה, וההורים והמטפלות בקיבוץ היו ערים ומודעים לשינוי.

סיכום

הרפרטואר התרבותי של החברים בקיבוצי הספר הכיל נורמות מקיפות לניהול רגשות. נורמות אלו היו תלויות מגדר, גיל ומידת הזיקה והאחריות לגידול הילדים. בשבועון **השבוע בקיבוץ הארצי** תיארו את הנורמה בפרוטרוט:

האם מפחדים בך? [...] דבר אחד בטוח: לא נתקפים פחד כאן. לא 'מתפחדים'. מה שנקרא לא מאבדים את הראש. ואת הפחד, את החולשה האנושית הבלתי-נמנעת הזו דחסו עמוק-עמוק לרבדים נפשיים נסתרים. מערכת העצבים ו'נימי-הנפש' סיגלו אותו לעצמם כתופעת קבע, שיש להשלים עמה ולחיות איתה. מצאנו בך אנשים שרוחם איתנה – אבל נפשם סוערת וכל ישותם מתח, דריכות, כוננות לא רק מול אויב אלא גם למען שמירה על עצמם [...] המתח טוחן כוחות ועצבים. אי אפשר להתרגל אליו. אפשר להתגבר עליו שוב ושוב תוך מאמץ הכרחי ונפשי בלתי-פוסק.¹²⁹

כדי להתמודד עם הסכנה ועם הפחד שנלווה לה פותחו פרקטיקות רבות ומגוונות בתוך הקהילה, וכן רווחו גילויי סולידריות. העיתונות, ובכלל זה עיתונות הילדים, לקחה חלק פעיל ביצירתה של סולידריות לאומית זו ופעלה במטרה להנחיל את ערכי גבורת היום-יום, כושר העמידה, האיפוק הרגשי וההכלה לקהל הקוראים המגוון.¹³⁰

אך המאמצים הכנים שעשו עיתונאים מימין ומשמאל להעלות על נס את תרומתם של תושבי הספר ולגייס את יושבי העיר למענם, כדי לכוון אחדות בגוף ובנפש, הועילו באופן מוגבל בלבד.¹³¹ אמנם משטר הרגשות הישראלי הֶאֱדיר את יכולת העמידה של הקיבוצניקים, אך בערים לא חשו מאוימים כפי שחשו בקיבוצי הגבול, והניסיון להחדיר לתודעת העירוניים שהרעה עלולה לפקוד גם אותם לא שינה את העובדה שחויית החיים היום-יומית שלהם היתה שונה, וכך גם התרבות הרגשית שלהם. התושבים

129 אריה פלגי, 'דן למחרת ההפגזה', **השבוע בקיבוץ הארצי**, 9 (670), 20.11.1964.

130 את"ק, עיתונות, 'נתקן נזקים מיד!', **אמר**, 10.4.1967; ת' [תלמי] אפרים, 'אחיה ושתפות גורל', **דבר לילדים**, לו, 21, 31.1.1967.

131 ראו: את"ק, **עלון דן**, 17, 264, חנוכה תשכ"ה, עמ' 26; את"ק, ג, בט 1, קטעי עיתונות, 7.4.1967; אביעזר גולן, 'חיים בצל הרכס', **ידיעות אחרונות**, 9.4.1967; 'השומרים על הגבול בחיים ובעבודתם', **מעריב**, 10.4.1967; ה' יוסטוס, 'הפער שעל הגבול', שם, 14.4.1967; 'יושבי הקו הראשון', **למרחב**, 10.4.1967.

בקיבוצי הספר בגבול הסורי, גברים כנשים, תוארו בעיתונות כבעלי תכונות אופייניות וכמי שבחרו בחיים יוצאי דופן.¹³² ההצבעה על היכולות הרגשיות והמנטליות הייחודיות לקיבוצניקים עוד הוסיפה וחתרה תחת האפשרות להקנות תכונות אלו לכלל החברה.¹³³

על אף המאמץ הניכר שעשו הכתבים להבין לעומק את חוויותיהם של הקיבוצניקים, האחרונים חשו מידה של זרות כלפי המבקרים הללו, שנבעה מהפער המובנה בין חיי העיר והקיבוץ – אך לא רק ממנו. זרות זו באה לידי ביטוי למשל בדבריה של חברת הקיבוץ, שביקשה להסביר לכתב את ההבדל בין 'רגילים' ל'לא התרגלנו'. האוזן הקשובה למעבר בין שקט לרעש, והמנסה להבחין בין מטוסים שלנו ושלם ובין סוגי נשק שונים, היא אוזנו של אדם שגופו נכון בכל רגע לפעול ולנוע במרחב כדי למלט את נפשו ואת מי שמצויים באחריותו. הפער בין בני האדם החיים כך לאורך זמן ובין מי שרק באים לבקר ביישובי הספר הוא – בתחושתם של הקיבוצניקים עצמם ואולי גם אובייקטיבית – פער שקשה לגשר עליו.

קיבוצי הספר הסמוכים לגבול סוריה היוו אפוא קהילות רגשיות מובחנות שאורח חייהן, ערכיהן והרפרטואר הרגשי שלהן היו שונים מהמקובל בקרב קבוצות אחרות באוכלוסייה. משטר הרגשות הישראלי, שהונחל בין היתר על ידי קובעי המדיניות והעיתונות, הצליח לכונן רגשי סולידריות לאומית והכרה בתרומתם ובגבורתם של יושבי הספר. האהדה והדאגה לקיבוצים המותקפים היתה שופעת וכנה. אולם בה בעת היו ערכי הגבורה וההתגברות על הפחד נחלתה של קבוצה שהצטיירה כבעלת כישורים מיוחדים. ייחוד זה שירת אולי את הדימוי העצמי של חברי הקיבוצים, אך בה בעת הקשה על הפיכתם של ערכי העמידה האיתנה וההתגברות על הפחד לנחלת הכלל.¹³⁴ בעלון דן היטיבו להבין את המכשול שמעמידה ההתפעלות מגבורתם בפני חדירת ערכיהם והרפרטואר התרבותי שלהם לכלל האוכלוסייה: 'כי מבין השיטים של הפליאה וההערצה, יש לנו ההרגשה שמתחילים אל עמידתנו זו כאל דבר שלא מעלמא הדין. כאל גבורה ערטילאית, כאל משהו יוצא דופן שאינו מתקבל על הדעת ואשר איננו תואם את רוח החמרנות של התקופה'.¹³⁵ הסכנה לגורל הילדים ובני הנוער בקיבוץ התפרשה אף היא בכמה אופנים: הדאגה לילדים אמנם גייסה להגנתם את קהילת הלאום, את המנהיגים, את הביורוקרטיה הממשלתית ואת ראשי הצבא, אך בה בעת סורטט קו גבול ברור בין הילדים שילדותם מוגנת ובין הילדים החשופים לסכנה. לצד התשבחות שהורעפו על ילדי הספר (בייחוד על

132 נחום פונדק, 'תל-קציר: מפגש של 3 מדינות', דבר השבוע, 1.1.1960. ראו גם: בן פורת (לעיל הערה 118); דבורה הירשפלד, 'תל-קציר: דריכות שלאחר הסערה', דבר הפועלת, מאי 1967; רוחמה גלבולום, 'לא גיבורות – ולא עייפות', לאשה, 29.2.1960, 673.

133 אק"ד, עלון דן, 17, 264, חנוכה תשכ"ה, עמ' 26.

134 ניר, רק שביל כבשו רגלי, עמ' 522.

135 אק"ד, עלון דן, 17, 264, חנוכה תשכ"ה, עמ' 12.

הבוגרים שביניהם) בשל תפקודם הנאות ויכולתם להתגבר על חרדותיהם, בולטת החרדה לרווחתם לנוכח מה שמתפרש כהתבגרותם המוקדמת מדי.¹³⁶ החברה כולה היתה מחויבת לשלומם ולרווחתם של הילדים, ועתה נוספה לגידול הילדים החרגי בכתי ילדים בקיבוץ (ולא לצד הוריהם במשפחה הגרעינית) גם חשיפת הילדים לתנאי סכנה – חשיפה שבאה לידי ביטוי בדברי ההורים ובייחוד בתצלומים שחשפו מה היה עלול לקרות לילדיהם. דברים אלו חתרו תחת הנורמה, ובעקבות ההפגזה בדן, בנובמבר 1964, אסרו הורים מהעיר על ילדיהם לצאת לקיבוצי הצפון לשירות לאומי במסגרת הגדנ"ע.¹³⁷ לאחר ההפגזה הכבדה באפריל 1967, שעה שבתל קציר שהתה קבוצת נוער בשירות לאומי, קבע ראש הממשלה לוי אשכול בישיבת הממשלה שלא יהיה אפשר עוד לקבל קבוצות נוער במקום. הוא חשש שאם בני הנוער ייפגעו, 'זה עלול להיות אסון לדורות, כי ההורים יזכרו לנו דבר זה'.¹³⁸ קבוצת בני נוער שהיתה אמורה להגיע לגדות לכמה ימי עבודה הודיעה שבשל התנגדות ההורים, ובייחוד בשל התנגדות מנהל בית הספר שלהם, הם אינם יכולים להגיע.¹³⁹

התנועה הקיבוצית, גם אם לא איבדה עדיין את מעמדה הפוליטי, איבדה את המעמד התרבותי שהיה לה. העיר והעירוניות עמדו במוקד התרבות בת הזמן, ואמנים תל אביבים הגיעו להופיע בקיבוץ המופגז כדי לעודד את רוחם של הקיבוצניקים. אולי היו אלו רשמי הביקור של אורי זוהר ושייקה אופיר בקיבוץ דן, בנובמבר 1964, שהובילו לכתיבת המערכון האלמותי 'תקרית גבול', שהוקלט ב-1965 ויצא לאור על גבי תקליט ב-1966. גיבורת המערכון סוגיה גורביץ', הקיבוצניקית הוותיקה, היתה מקור ללעג ולשנינה. מבטאה הרוסי הכבד, גופה המורגל בכל רגע לנוע ולתפוס מחסה למשמע קולות הירי, החינוך הסובייטי הנוקשה שלו חשוף גיבור המערכון – הילד אורי קהה הרגש והאלים – כל אלו הם מופת אולטימטיבי לתרבות שאבד עליה כלה.¹⁴⁰

בביטאון הקיבוץ המאוחד קוננו על אבדן הערכים:

בכל השיחות שאתה משוחח עם אנשי גדות – חוזרים תמיד לעניין הזה שקוראים לו בדידות, חוסר גיבוי המספיק של הציבור, הצורך להיאבק עם בתי-ספר שונים, כדי שירשו לאיש גדות להסביר לתלמידים שיש עוד מה לעשות בארץ הזאת מלבד

136 החשש מפני התבגרות מוקדמת מדי מוטמע בביטוי 'ילד זקן', שהשימוש בו רווח אחרי השואה הארמנית והשואה היהודית. ראו למשל: נתן אלתרמן, 'ילדי טהרן', דבר, 21.2.1958; ורוז'אן ווסגניאן, ספר הלחישות, הקיבוץ המאוחד, בני ברק 2012, עמ' 77.

137 אק"ד, עלון דן, 17, 264, חנוכה תשכ"ה, עמ' 23-24.

138 ראו: א"מ, 8164/1א, תרשומת ישיבות הממשלה, 9.4.1967, עמ' 28.

139 'שעות של עופרת וכל הימים האחרים', בקיבוץ, 19.1967.

140 את המערכון ניתן לשמוע כאן: [youtube.com/watch?v=5aXBoVbfhKQ](https://www.youtube.com/watch?v=5aXBoVbfhKQ) (נצפה ב-11.10.2015). המערכון התפרסם בתקליט 'במועדון הסנטר הכפול' (הד ארצי AN 48-41), ראו: <http://goo.gl/lyG0Cr> (נצפה ב-14.10.2015).

קאריירות ודיסקוטקים – בקיצור: כל מערכת היחסים שבין העמדה הקדמית לבין העורף, 'החי כאילו בארץ אחרת ובעולם אחר'.¹⁴¹

נראה אם כן שבערכו של ההון התרבותי של קיבוצי הספר חלה שחיקה ניכרת. הון תרבותי ותחושת עליונות חברתית עשויים לפצות על היעדרה של הרגשת ביטחון, שעה שכיבושו של הפחד מכונן תחושה של משמעות קיומית. אך עם שינוי הערכים והעתקתה של תשומת הלב הציבורית לצה"ל וללוחמיו המקצועיים – ובייחוד ליכולות המבצעיות של חוד החנית שלו: חיל האוויר – מתפשטת תחושת בדידות, המכבידה על היכולת להתמודד עם הלחץ הפיזי והרגשי.¹⁴²

תרבות היישוב העוברית, שהכילה ואפשרה ריבוי פונקציות ותפקידים, הלכה ושינתה את פניה. בישראל צמחה חברה עירונית, מתועשת ומודרנית, שבה מתקיימים כל העת תהליכי מיון, בידול והיבחנות. בחברה זו ילדים כבר לא נאלצו להידמות לחיילים מגויסים, ואזרחים לא נדרשו למלא פונקציות צבאיות.¹⁴³ צה"ל, המצויד במיטב הטכנולוגיה הצבאית, היה אמור להגן על האזרחים. במשטר הרגשות הישראלי חל אפוא שינוי. עדיין לא מדובר בשינוי ערכים מוחלט אלא בשעה היסטורית, שבה נותרו שרידים חיים וממשיים של הרפרטואר התרבותי הישן לצד צמיחתו והתגבשותו של רפרטואר תרבותי חדש.¹⁴⁴

141 'שעות של עופרת – וכל הימים האחרים', בקיבוץ, 19.4.1967.

142 האדרתו של חיל האוויר זכתה גם לביקורת. ראו: אי"ט, 2-4/16/2, פרוטוקול ישיבת המזכירות, 27.5.1965, דברי בני מהרשק.

143 תהליכי מיון, הגדרה והיבחנות אפיינו גם את זירת יחסי העבודה. ראו: אבנר מולכו, 'קפיטליזם ו"הדרך האמריקנית" בישראל: פריון, ניהול והאתוס הקפיטליסטי בסיוע הטכני של ארצות הברית בשנות החמישים', בתוך: אבי בראלי, דניאל גוטוויין וטוביה פרילינג (עורכים), **חברה וכלכלה בישראל: מבט היסטורי ועכשווי**, מכון בן-גוריון לחקר ישראל, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, ויד יצחק בן-צבי, קריית שדה בוקר 2005, עמ' 263-294.

144 חמי שיינבלט, "לתפוס את אמריקה" – תהליכי אמריקניזציה בחברה הישראלית 1958-1967, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב (בהכנה).